

Cens emfitèutic i colonització agrícola a Múrcia (1450-1900). (Primera part)

per Guy Lemeunier

EDAT MODERNA

Tot i que hi hagi una certa unanimitat en la bibliografia corrent sobre la definició del cens emfitèutic,¹ sembla necessari començar assenyalant les característiques principals d'aquesta figura jurídica tal com es reflecteix en els documents notariais redactats a la nostra àrea d'investigació. La més important d'aquestes consisteix en el desmembrament del dret de propietat sobre un bé immoble entre dues parts diferents: el censatari, que rep el domini útil, i el censalista, que es reté el domini directe, segons la distinció tradicional.

Segona característica que cal destacar: la seva llarga durada. Així, a la regió murciana l'emfiteusí apareix com a perpètua, per diverses vides, per vint anys, etc., amb una notable tendència a l'escurçament dels terminis. Això és particularment visible des del segle XVII i sobretot durant el segle XIX.

Passant a les relacions entre les dues parts indicades, el censatari està obligat a pagar una pensió anual com a contrapartida pel gaudi del domini útil. Aquesta pensió s'estipula en diners o en espècie i adopta la forma de quantitat fixa o del lliurament d'una part de la collita (cens «a partició de fruits»): hi ha moltes combinacions entre aquestes diverses fórmules. Tanmateix, si deixem de banda els censos senyorials, més antics, el cànon fix en diner predomina a Múrcia des de l'edat mitjana i l'evolució posterior no farà sinó reforçar aquesta situació. L'absència de pagament de la pensió durant un període determinat (dos o tres anys) suposava perdre els drets per part de l'emfiteuta, com també una colla de penalitzacions.

Aquest darrer tenia llibertat plena per elegir la forma de gestió, sempre i quan complís les obligacions monetàries o no. Així, podia explotar directament el bé que li havia estat acensat o cedir-lo en contracte precari (arrendament, parceria, etc.); fins i tot es troben casos de sots-acensaments. Igualment com el titular posseïa la facultat de traspasar als seus drets, el censatari tenia capacitat per transmetre el domini útil als seus hereus o alienar-lo per venda, canvi o donació. Malgrat això, no es pot parlar d'una lliure disposició del bé: certs contractes d'emfiteusí de l'època moderna prohibeixen la pràctica del cens consignatiu i, pel que fa a les mutacions, estan sotmeses a un dispositiu jurídic particular. En el cas de transferència per herència, els hereus teòricament han de fer acte de reconeixement de les

1. Hem d'assenyalar tot allò que la nostra reflexió sobre l'emfiteusí deu a la consulta de tres obres clau: Bartolomé CLAVERO, *Mayorazgo. Propiedad feudal en Castilla (1369-1836)* (Madrid 1974), i *El código y el fuero* (Madrid 1982), i Mariano PESET, *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra* (Madrid 1982), així com la valuosa bibliografia valenciana relativa al tema.

obligacions que van lligades al bé rebut. I, pel que fa als canvis, calia l'autorització del titular del domini directe, i això mateix passava en el cas de venda; a més, aquell disposava del dret de tempteig. Si no en volia fer ús (en el termini de trenta dies), cosa que li permetria de reunir el domini útil i el directe, donava el consentiment per a la venda i rebia del venedor el lluïsmo (en general 1/10 del muntant de l'operació) i del comprador la fadiga (una gallina). Si no es respectaven aquestes normes la compra-venda podia ser anul·lada.

Aquest és el marc general, però els contractes particulars podien afegir clàusules especials per augmentar les obligacions de l'emfiteusi. A més, les escriptures de censos redimibles o temporals s'apliquen a reglamentar les modalitats de la dissolució de l'acord: devolució del bé al censalista o repartiment; reembossament de les inversions realitzades pel censatari o negativa a verificar-lo; possibilitats de redempció, etc.

És important de destacar l'interès que presenta aquesta mena de contracte per a les dues parts implicades. D'una banda, l'emfiteusi constitueix uns drets consolidats sobre el bé cedit, una quasi-propietat a favor del censatari. De l'altra, assegura al propietari original una renda fixa i l'allibera de les preocupacions de la gestió i, alhora, el fa beneficiari de la plus-vàlua del bé per mitjà de la percepció del lluïsmo.

Tot això ajuda a entendre'n la difusió en el context agrari. La quasi-propietat o, si més no, la llarga durada del contracte, és feta per seduir el pagès no propietari. Així doncs, atreia la mà d'obra camperola incitant-la a invertir *in situ* els estalvis i el seu treball i retenint-lo en el cas de desgràcies repetides, mentre que els amos directes del sòl quedaven associats a la posada en valor per mitjà de les pensions de partició de fruits i, més àmpliament, pels drets de mutació. Finalment, les possibilitats d'alienar el domini útil i el directe o de reunir-los (per comís, tempteig o redempció) conferien a aquesta figura una certa flexibilitat i deixaven a les dues parts prou marge de maniobra per adaptar les estratègies a la conjuntura.

Passant al cas mercà, la història econòmica regional entre els segles xv i xix es va caracteritzar essencialment, com se sap, per la presència d'un potent moviment de colonització agrària en el desenvolupament del qual hi ha diverses fases que se succeeixen ràpidament i unes altres d'estancament o de ritme lent. Ara, ¿quin favor va tenir en el transcurs d'un procés d'aquesta mena una figura jurídica lligada des de l'antiguitat a l'expansió d'artigatges i de plantacions? ¿Com la van afectar els canvis jurídics generats per la revolució burgesa? I, sobretot, ¿com es va integrar en la nova societat que en va sorgir?

Per tal de respondre aquestes preguntes cal tenir en compte que el cens emfiteutic, malgrat l'origen antic i la seva llarga supervivència en el si de les relacions agràries capitalistes, constitueix per les seves característiques especials un dels elements estructurals del feudalisme europeu medieval i modern. Aquesta fórmula va contribuir a institucionalitzar la piràmide de drets de la propietat que representa el tret fonamental del sistema, i, per mitjà de la relació nuada sobre la terra, va consolidar la jerarquia social: en la terminologia fluida de l'època, com també en els usos, el titular del domini útil s'assimila al senyor (fins i tot si el domini directe no és una senyoria de dret) i el censatari al vassall. Així doncs, l'emfiteusi no pot ser entesa si no se situa a l'interior del complex institucional que hi ha darrere l'ordre feudal, és a dir, en les seves relacions (de complementarietat i, eventual-

ment, d'oposició) amb altres elements més importants del complex: la monarquia, l'Església, la senyoria, el municipi, el *mayorazgo*, etc.

Tornant al cas de Múrcia, l'interès de la qüestió en aquesta està en la situació geopolítica de la regió: la seva inclusió en l'àrea jurídica castellana, en les relacions jurídiques de la qual va dominar precoçment la fórmula arrendatària i en la qual, a més, la renovació de l'emfiteusi a l'època moderna va topar, segons la historiografia, amb la proliferació del *mayorazgo*. Però, d'altra banda, hi devia influir també la proximitat del País Valencià, «terra promesa» del cens, amb el qual eren molt intensos els intercanvis a tots els nivells. Aquest condicionament deixa entreveure la complexitat de la qüestió.

La doble comunicació que presentem té com a objectiu precisar el paper de l'emfiteusi en les relacions recíproques mantigudes pel creixement agrari i pel desenvolupament —i la dissolució més tard— del feudalisme en la seva versió regional. Així doncs, el marc de referència és constituït per l'actual regió de Múrcia, la qual cosa no impedeix que duguem a terme, quan calgui, alguna incursió en els territoris integrats durant l'antic règim en el vell regne homònim, territoris integrats avui a les províncies d'Albacete i Jaén. Pel que fa a l'arc cronològic escollit, s'estén entre el 1450 i el 1900, amb inevitables «sortides» fora d'ambdues dates. Finalment, d'acord amb la perspectiva escollida, només tractarem els censos sobre la terra i, eventualment, els impostos sobre els solars dels pobles de colonització. Malgrat això, ens hem vist obligats sovint a referir-nos a altres menes de censos, dels quals l'emfiteutic no és separable fàcilment.

El canvi d'orientació que va tenir lloc a mitjan segle XVIII ens ha semblat prou important per articular els nostres dos textos entorn seu. Un cop situat el problema, el primer d'aquests, consagrat a l'època moderna (1450-1750), analitza successivament l'herència medieval, la difusió de l'emfiteusi en relació amb el creixement regional (*circa* 1500 - *circa* 1700) i la seva conversió en una font de conflictes agraris (1700-1750). Pel que fa al segon, centrat en el període 1750-1900, estudia la nova onada d'esdeveniments que van tenir lloc a la segona meitat del segle XVIII i els seus nous condicionaments, tant geogràfics com sòcio-polítics. Després mostra el paper de la mena de contracte que analitzem en l'agudització de la conflictivitat agrària, característica de la crisi de l'antic règim murcià i, finalment, com s'integra en el nou ordre jusliberal, fora ja del context feudal.

I. SITUACIÓ DEL PROBLEMA

1. Un problema esquivat

La bibliografia històrica regional —encara poc extensa, és veritat— ha concedit poca atenció al tema del cens emfiteutic. Aquest apareix com una curiositat, una raresa o un arcaisme, cosa que diferencia la nostra regió de la veïna València i la inclou deliberadament en el domini castellà. Les escasses mencions referents a aquesta qüestió mostren que els autors aïllen amb dificultat l'emfiteusi d'altres figures jurídiques que hi són properes, els costa de situar-la en el context jurídic-

institucional del feudalisme regional.² Tanmateix, fa poc que ha començat a desvetllar l'interès d'alguns historiadors, que han compartit amb mi els seus dubtes i els resultats de la seva investigació.³

El primer obstacle per fer una valoració equitativa del cens emfitèutic en el context regional prové de la imprecisió del vocabulari i de l'escassa individualització del concepte jurídic en els dos extrems de la cadena temporal indicada. A la baixa edat mitjana el mot *cens* sembla que es fa servir per designar tota mena de rendes. La lenta emancipació del consignatiu respecte a l'emfitèutic i la proliferació d'aquell en el segle XVI han contribuït a la confusió. Finalment, en produir-se la dissolució de l'antic règim, s'estableix una amalgama voluntària o involuntària entre els diversos tipus de cens, especialment entre els emfitèutics, consignatius i d'origen senyorial.

Entre aquests dos límits cronològics i, especialment, entre el 1550 i el 1750 hi ha un període durant el qual les distincions són més clares en l'ús i en la doctrina, tot i que les fonts no permeten mesurar l'amplitud de la pràctica emfitèutica. A més, a causa del caire perpetu o durador del contracte, només apareix discretament als registres notariaus, a diferència dels arrendaments. I, per si fos poc, falta sovint a la documentació cadastral: padrons de sèquies o llibres del cadastre d'Ensenada, que només distingeixen entre propietaris i colons.

Tot i això, quan s'observa de més a prop, és més aviat la multiplicitat i la dispersió de les fonts allò que podria fer allunyar l'investigador. En efecte, disposem de cinc grans blocs de documentació:

- eclesiàstica (sobretot la del capítol catedralici) i paraeclesiàstica (ordes militars i, en especial, les diverses comanadories), sobretot per a la baixa edat mitjana;
- municipi (actes capitulars, comptes i, en alguns casos, llibres de mercès o concessions);
- protocols notariaus, des del final del segle XV i, més generalment, des del tercer terç del XVI (cartes de poblament, acensaments individuals o en sèrie, acotacions, poders per a plets, etc.). Ja el segle XIX, la documentació de l'Escritania de Rentas també està protocollada, cosa que permet de seguir el procés de redempció dels censos;
- judicial: arxius judicials pròpiament dits i encara més els nombrosos allegats de processos impresos;
- privada (famílies d'antics senyors i de censualistes).

Bé que aquesta multiplicitat de fonts no permet de dur a terme una mesura exacta del fenomen (impossible d'aconseguir), ens ajuda a conèixer les circumstàncies del recurs a l'emfiteusi, així com la cronologia, la geografia i la sociologia de la seva difusió i de la seva reabsorció en l'espai regional.

2. Amb l'excepció particular de Fernando JIMÉNEZ DE GREGORIO, *Repoblación y poblamiento del campo murciano*, «Anales de la Universidad de Murcia», 15 (1956), ps. 85-143, i de Juan TORRES FONTES, per exemple, a *El señorío de la Puebla de Soto*, «Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos», XI (1962), ps. 75-105.

El primer que ens va cridar l'atenció sobre la possible importància de l'emfiteusi a Múrcia va ser Felipe Ruiz Martín. Ens és grat de recordar-ho.

3. Especialment Denis Menjot i Miguel Rodríguez per a la baixa edat mitjana i Carmen María Cremades Griñán per al segle XVIII.

2. Breu repàs a les estructures institucionals i a la conjuntura econòmica a Múrcia (1450-1900)

Per tal de situar la pràctica del cens emfitèutic a la regió murciana és indispensable tenir en compte les grans línies del seu marc institucional i la conjuntura econòmica en el transcurs del període indicat.⁴

L'organització jurídic-política del territori regional es caracteritza per dos trets:

- El predomini dels grans municipis el terme dels quals sobrepassa sovint els 500 km² (Cartagena, Múrcia, Caravaca, Jumilla, Chinchilla). I a vegades els 2.000 (Lorca). Aquestes entitats van tenir molt pocs retocs durant les reformes liberals.
- La relativa feblesa del règim senyorial, present a la meitat del territori segons l'esquema castellà, però que només aconsegueix vertadera influència sobre municipis secundaris: petites comunitats, sovint mudèjars d'origen, de les valls del Guadalentín, del riu Mula i del Segura, així com als límits del Regne de València. Tanmateix, malgrat la decadència de l'antiga aristocràcia (enfonsament del marquesat de Villena i retrocés dels Fajardo en temps dels Reis Catòlics) va tenir lloc un nou avenç senyorial, aquest cop a favor dels llinatges patricis, sovint emparentats amb la noblesa valenciana.

A l'interior d'aquest quadre, les conseqüències de l'aixecament musulmà del 1264-1266 i l'aturada gairebé secular de la Reconquesta van donar lloc a la contracció del poblament i de l'espai conreat. L'hàbitat es concentra en alguns indrets fortificats propers als regadius de conservació fàcil. Només sembla que es van mantenir en l'adversitat tres grans zones de regadiu: Lorca, l'horta de Molina i Múrcia. Tot i això, sabem que aquesta darrera es reduïa a menys de la meitat occidental de l'horta actual. És a dir, el conreu intensiu resta limitat a una ínfima porció del territori regional, la missió del qual era produir conreus d'autosubsistència (blat, vi, plantes tèxtils), mentre que l'immens *saltus* estava abandonat al pastoreig i a diverses formes de collita salvatge. La màxima contracció té lloc per allà l'any 1400.

A partir d'aquí la història econòmica regional dibuixa un ampli moviment de reconquesta agrícola i de caire discontinu:

- En el temps, perquè és puntejat per moments de retrocés o d'estancament (crisi del segle XVII, de l'antic règim, gran depressió, etc.).
- En l'espai: el *leadership* passa successivament del nord-oest (1480-1530) a la capital (segles XVI-XVII), als camps costers i als nous regadius (segle XVIII) i a l'altiplà (segle XIX).
- En el tipus de creixement, alternativament extravertit i introvertit, com també en les produccions que constitueixen el seu suport i entorn dels quals es lliuen les relacions socials: seda, barrella, cereals, hortofruticultura, vinya i oliveres.

4. Per a més detalls, *vid.* María Teresa PÉREZ PICAZO i Guy LEMEUNIER, *El proceso de modernización de la región murciana*, s. XVI-XIX (Múrcia 1984).

Evidentment, l'estatut de la terra evoluciona en funció de la seva explotació. Així, al començament del període que considerem la propietat particular va tenir el mateix retroces que l'agricultura intensiva: una gran part de l'espai estava enquadrat en un estat complex i mal definit en què cavalcaven i combatien —ambdues coses alhora— drets col·lectius, municipals, senyoriais i reials. La intensificació de l'explotació no devia pas suposar una generalització immediata de la propietat privada. Al contrari, l'evolució cap aquesta va tenir lloc a través del tomb constituït per l'etapa feudal (és a dir, la propietat dividida i limitada): amortització eclesiàstica, vinculació i diverses menes de censos. El favor i disfavor de la fórmula emfitèutica passen a dependre de la marxa de la conjuntura i de les circumstàncies locals.

II. L'HERÈNCIA DE L'EDAT MITJANA

1. *Emfiteusi i feudalisme durant la depressió*

Resta molt per fer per situar l'emfiteusi en la història agrària murciana de la baixa edat mitjana; i aquest treball no es podrà dur a terme sense un esforç conjunt dels medievalistes i historiadors del dret. En el marc d'un treball com el present es tracta només de fer algunes precisions sobre el punt de partida del nostre estudi.

Sense entrar en la qüestió dels orígens de la implantació del cens emfitèutic els segles XIII i XIV, es constata que al final de l'edat mitjana les principals instàncies del feudalisme regional (Església, senyors i consells) el feien servir sovint. El 1490 una llista incompleta dels propis de Lorca⁵ ens informa que el municipi percebia els censos de 12 torres, 7 cases, 1 corral, 5 botigues i de la carnisseria i adoberia com també de la «*labor de los alumbres*», acensada al genovès Baltasar Rey. Aquesta darrera menció és l'única al·lusió a un acensament agrari. Tanmateix, els comptes municipals de 1495-96⁶ precisen que les pensions de «*censos de las alquerias y fuentes*» puguen a 19.904 maravedisos en un càrrec total de 171.291, és a dir, l'11,62 % del conjunt. Deixant de banda els drets hidràulics, la majoria dels propis municipals van ser objecte d'acensaments: la fórmula de l'arrendament anual es reservava pràcticament per a les taxes municipals.

Pel que fa a les senyories, el 1507 la comanadoria santiaguista d'Aledo acensa 48 parcel·les de l'horta de Lorca que li reporten 4.820 maravedisos, sense comptar les 320 fanegues d'ordi que produeixen les seves tafulles de Sutullena en qualitat de mig delme.⁷ La mateixa orde de Santiago percebia el 1379 unes seixanta pensions de cens imposades sobre 421 tafulles de l'horta de Múrcia: el conjunt donava

5. Archivo Histórico Municipal de Lorca (AHML), lligall Cuentas de Propios.

6. *Ibid.* Aquesta mateixa constatació es pot treure dels estudis que s'han fet sobre la hisenda municipal de la capital a la baixa edat mitjana i principi de l'edat moderna, entre els quals Francisco CHACHÓN JIMÉNEZ, *Una contribución al estudio de las economías municipales en Castilla. La coyuntura económica concejil murciana en el período 1496-1517*, «Miscelánea Medieval Murciana», vol. III (1977), ps. 211-258.

7. Archivo histórico Nacional (AHN), Órdenes Militares, llibre 1072C.

una renda de 4.178 maravedisos.⁸ Pel que fa a l'orde de San Juan, el 1504 percebia 4.418 maravedisos a la dita horta, de 76 censos carregats sobre 447 tafalles i 3/4.⁹

A causa de les controvèrsies que la qüestió ha suscitat a partir del segle XVIII, i per tal de facilitar les comparacions amb el regne de València, sembla necessari considerar al costat d'aquests exemples clàssics d'emfiteusi els tributs imposats pels senyors murcians als seus vassalls mudèjars. Generalment és una part de la collita: el quart a Lorquí, el setè a Ceutí, el novè a Albudeite i Campos, el redelme a La Puebla de Mula...¹⁰ L'origen d'aquests censos senyorials no apareix clarament: conquesta, repoblacions? És rar que la càrrega es relacioni amb les disposicions d'una carta de poblament conservada, com el cas de Cotillas, on la taxa inicialment prevista puja al cinquè.¹¹ L'assimilació a l'emfiteusi es pot sostenir a les zones de regadiu, on les parcelles són estables i dotades de límits exactes amb conreu intensiu i propietat (o quasi-propietat) consolidada. Per contra, és més difícil per aquesta aproximació a les àrees de conreus temporals de secà, amb tinences sotmeses a la voluntat del senyor per mitjà del pagament d'una part dels fruits prèviament fixada (terratges) o simplement del delme.

Tanmateix, a les senyories on la producció agro-pecuària no és sotmesa a una detracció uniforme, la percepció de pensions fixes o d'una part de la collita en certs sectors de regadius sembla provenir d'assentaments en la forma bona i adequada; així, les terres de l'horta de Molina sotmeses al redelme. Tenim testimonis segurs per a les senyories del bisbe i del capítol: per exemple, el 4 de gener de 1375 aquest darrer va acensar a l'aljama dels moros d'Alguazas l'heretat que anomenen de Doña Milia per 288 maravedisos. El 1579, en una avaluació dels ingressos de la seva altra senyoria, la d'Alcantarilla, hi figuren rendes perpètuas en blat.¹² Aquests censos semblen respondre en diversos casos a l'obertura de nous perímetres de regadiu.

Els exemples esmentats testimonien la difusió del cens emfitèutic a Múrcia al final de l'edat mitjana. S'haurà pogut observar que graven preferentment els mitjans de producció de més alt valor econòmic i, en particular, la terra d'horta. L'emfiteusi assegurava a les instàncies feudals encarregades de la defensa del territori una renda fixa detreta sobre la producció de les escasses àrees de regadiu, on es refugiava l'activitat agrícola. S'explica perfectament que per a la conservació de les seves fortalezes frontereres els ordes militars traguessin partit dels censos repartits en els tres sectors regats més importants. Pel que fa a Calasparra, encara era un castell perdut enmig d'un territori desert, i el seu comanador subsistia gràcies a la part de fruit imposada a la població mudèjar d'Archena i als censos esmentats de què gaudia l'orde de San Juan a l'horta de la capital.

La consideració de l'emfiteusi com a element estructural de primer ordre a

8. M. de los Llanos MARTÍNEZ CARRILLO, *Ensayo de investigación de historia agraria en torno a las relaciones de la Orden de Santiago con la agricultura murciana bajomedieval (1379)*, «Miscelánea Medieval Murciana», vol. VI (1980), ps. 206-235.

9. Archivo Histórico Municipal de Calasparra, sense catalogar. Tanmateix, el nostre recompte dona 3.691 maravedisos per 76 censos carregats sobre 420 ½ tafalles. Una tafulla correspon a 0,118 ha.

10. Cal notar que els noms tendeixen a romandre encara que varien les taxes de detracció.

11. Juan TORRES FONTES, *El señorío de Cotillas en la Edad Media* (Las Torres de Cotillas 1985).

12. Archivo Catedral de Murcia (ACM), llibre 259, foli 1v.

l'interior del sistema feudal en la seva versió murciana no deixa lloc a dubtes. A part l'interès econòmic que té per a la classe dirigent en la conjuntura de la baixa edat mitjana, consagra una relació típica de protecció-dependència. Els drets sobre la terra que confereix al censatari no constitueixen una propietat plena, però en un context d'inseguretat política i de confusió jurídica es preferirà una quasi-propietat oferta i garantida per les instàncies feudals constituïdes per la senyoria i el municipi, alhora fonts de dret i detentores del poder militar.

En contraprestació, quan la força d'un ajuntament es mesura pel nombre d'habitants i el prestigi d'un senyor per la importància del seguici, quan el nombre d'hommes és més important que el control de la terra o de la riquesa (o més aviat constitueix la condició fonamental de tots dos en una àrea d'espai superabundant i de lluites armades permanents), els poderosos són sensibles al paper de l'emfiteusi en la fixació de la població.

Totes aquestes raons expliquen una particularitat de la sociologia del cens emfiteutic: constituirà l'instrument privilegiat de les relacions entre la classe feudal i la població musulmana. Senyors i oligarques intenten atreure i retenir a les seves terres una mà d'obra laboriosa que, en contrapartida, té una necessitat especial de protecció.

El caire feudal de l'emfiteusi i les seves relacions amb el fet mudèjar es posen clarament en evidència en la fundació de La Puebla de Soto (horta de Múrcia).¹³ El 1440 el doctor Alonso Fernández de Cascales acensa 253 tafulles segons un cànon fix estipulat en blat el muntant del qual depenia de la qualitat de les terres; tots els emfiteutes eren musulmans, i es prenen disposicions per impedir en el futur la intromissió dels cristians a les parcelles acensades. Com a revenja, la carta de poblament preveia un cert nombre de càrregues i obligacions de caire netament senyorial (monopoli de carnisseria, *corvea* —bé que reduïda—, lliuraments anuals de llenya i palla), algunes de les quals corresponen al caràcter ètnic de la població: *alquilate*, *cabezaje*, *alfatra*. D'aquesta manera, el doctor Cascales estableix, sobre la base del cens emfiteutic i d'una població musulmana, una senyoria a la qual només falta la jurisdicció. Torres Fontes considera aquesta utilització de la fórmula emfiteutica com una innovació en la manera de constituir senyories, fonamentades fins aleshores sobre un fet d'armes i el favor reial. Ell ho atribueix a la formació jurídica del personatge. Sigui com vulgui, la lliçó serà apresada per altres llinatges de l'oligarquia municipal, que l'aplicaran a les seves terres de l'horta. A més llarg termini el nou avenç senyorial amb el suport del cens afavorirà el procés d'assimilació dels antics tributs senyorials a l'emfiteusi.

Així es dibuixen els caràcters de la relació emfiteutica a la Múrcia de la baixa edat mitjana. Tot i que les fonts de l'època no permeten assolir sinó una imatge parcial de la realitat, atès que concerneixen sobretot les institucions que les han suscidades i que privilegien en l'espai regional la capital i sectors veïns, podem establir raonablement els punts següents:

- l'emfiteusi es presenta *a tota la regió*;
- el seu ús és freqüent en *la classe feudal*;
- s'usa amb preferència a les *zones de regadiu*, en especial on cal atreure els

13. Juan TORRES FONTES, *El señorío de la Puebla de Soto*, op. cit.

conreadors (l'emfiteuta és aleshores, essencialment, un *explotador agrícola*); — el candidat a l'emfiteusi, desitjat pels poderosos i desitjós de seguretat, és el *camperol mudèjar*.

D'aquesta manera la figura jurídica que estem estudiant pren una veritable importància en les relacions agràries dels grans regadius de població musulmana densa i fort control senyorial i oligàrquic; principalment la Vega de Molina i l'horta de Múrcia.

En aquest darrer sector, si creiem la documentació conservada, es treu la impressió que l'emfiteusi monopolitza les relacions agràries. Les mencions d'aquesta mena de contracte mostren, en efecte, que la pràctica s'havia repartit igualment entre la població cristiana no privilegiada. Però cal recordar que, d'una banda, les fonts conserven preferentment les actes que creen drets perpetus o durables en detriment dels contractes precaris. Així, els arxius del capítol catedral de Cartagena contenen més censos i arrendaments vitalicis que no pas a curt termini. Quan al final del segle xv apareixen els primers registres notariais, tampoc no hi figura aquesta darrera mena de contractes, que serà verbal durant molt de temps. Aquesta llacuna pot fer exagerar el paper de l'emfiteusi en la forma de gestió dels patrimonis i no deixar veure en el censatari sinó un explotador directe.

D'altra banda, la nostra avaluació es ressent de la insuficient distinció entre l'emfiteusi i els altres tipus de cens. És segur que els censos esmentats als documents són sempre emfiteùtics? Sense pretendre de resoldre el problema, ara exposarem algunes reflexions suggerides per les nostres investigacions que podrien, a més, figurar en el *dossier* que concerneix els orígens del cens consignatiu.

2. *L'emfiteusi i els altres censos*

El llibre dels censos d'aniversaris del capítol catedral,¹⁴ redactat probablement entre el 1406 i el 1410, esmenta 292 títols de renda, 197 dels quals inclouen referències sobre la classe de béns sobre els quals estan establerts. Així, es pot calcular que afecten, només a l'horta de Múrcia, 621 tafalles i altres terres no mesurades (l'heretat de Javalí, de 2 «reales»,^{14bis} 3 horts, 2 oliverars, 4 vinyes i uns altres 9 trossos). Quina és la natura d'aquests censos? No hi ha cap element del text que ens permeti decidir-ho amb seguretat. El vocabulari és flexible: els mots «censos» i «censals» semblen emprats d'una manera indiferent. Així doncs, cal remetre a la pràctica jurídica de l'època.

Primer element de resposta: fins avui no hem trobat cap acta de constitució de cens consignatiu abans del final del segle xv,¹⁵ mentre que la fórmula prospera bruscament al començament del segle següent.

14. ACM, sense catalogar.

14 bis. Horts tancats.

15. L'únic cas que hem trobat es refereix en part al Regne de València. El 27 de juliol de 1342 Bonduco Flores i María Ortiz, la seva dona, veïns de Múrcia, declaren haver rebut del capítol catedralí 1.000 maravedisos pels quals es comprometen a pagar-li 100 maravedisos anuals i obliguen tots els seus béns en particular l'alqueria i heretat de Benixean, horta de Guardamar, reg de la sèquia de Rojales (ACM, Pergamins, n. 89).

Segona pista: la consulta dels testaments que es conserven, atès que es tracta d'aniversaris. La pràctica de la donació de rendes perpètuas per a la fundació de misses en memòria del testador sembla corrent: així, l'11 de novembre de 1416 Pedro López llega a Pedro Martínez i a Guisabel López, la seva dona, 4 tafulles de vinya a Beniaján, sobre les quals estableix un cens de 24 maravedisos en benefici del capítol per a un aniversari.¹⁶ Tanmateix, la documentació capitular ens revela una pràctica més estesa: en lloc de gravar amb una pensió alguna part de l'herència, el testador (o el seu hereu), aplica a la seva fundació la pensió d'un cens emfitèutic del qual és titular. Si no està en situació de fer-ho, pot encarregar als seus marmessors testamentaris la compra d'un cens o de diversos utilitzant amb aquest fi els béns de la seva herència. És el que fa, per exemple, Doña Guillaмона, vídua de Juan Tomás, que funda un aniversari en favor dels membres del capítol i disposa «*que de mis bienes les sea comprado i asignado un censal de dose maravedís*» (8 de maig de 1396).¹⁷

És a dir, els «censos d'aniversaris» poden correspondre a rendes de donació o a vertaders censos emfitèutics. Tanmateix, el problema es complica pel fet que en el cas d'aplicació d'un cens a un aniversari el testador reserva sovint als seus hereus els drets de mutació. Aquest és el cas de Doña Francisca, vídua de Francisco Pérez de Fines,¹⁸ que paga 30 maravedisos anuals per un aniversari fundat pels seus avis; per a més seguretat, assigna al capítol «*aquellos 30 mrs censales que a mi fase de çienso de cada año Johan Lopez morador en la Fusteria en la fiesta de Sant Juan de junio por rason de siete tafullas de tierra que tienen en Barralgaça, huerta de Murcia ... pero quel loismo i fadiga con todo su derecho infetiotico del dicho çensal, que sea i quede de realengo para el mi heredero*» (16 de maig de 1411). Així doncs, en aquest cas la propietat es reparteix entre el detentor del domini útil i els dos titulars dels drets constitutius del domini directe: el capítol que cobra el cens i els hereus de la dama que reben els drets de mutació. Sembla més racional pensar que el testador vol reservar als seus hereus el domini directe (i els drets casuals que en deriven), de manera que el perceptor del cens només tingui dret a gaudir d'una renda fixa i les eventuals iniciatives legals per assegurar-se el pagament.

Les disposicions testamentàries que preveuen l'adquisició de censos, com també les diverses actes de compra-venda redactades amb el mateix objectiu que es conserven als arxius privats indiquen que el cens emfitèutic corresponia a una demanda de crèdit.¹⁹ Un exemple —bé que únic— mostra com podia fer aquest paper. El 23 de febrer de 1381 Francisco Pérez, notari, i la seva dona Dña. Nicolasa, veïns de Múrcia, venen a Gonzalo González, canonge de la catedral, 20 tafulles de terra a Beninabia per 1.000 maravedisos, i per mitjà d'aquesta acta reconeixen haver rebut la suma indicada. Aquell mateix dia el canonge els acensa les indicades 20 tafulles a raó d'una pensió de 5 maravedisos per tafulla, lluïme i fadiga.²⁰ Quan apareguin els primers censos consignatius no faran sinó resumir en un sol acte aquesta doble operació.

16. ACM, llibre 258, foli 21v.

17. *Ibid.*, foli 2.

18. *Ibid.*, foli 22.

19. Arxiu del comte d'El Valle de San Juan, Calasparra (ACVJSJ), lligall Múrcia, II, 29, 48 i 49, i Justo GARCÍA SORIANO, *Vocabulario del dialecto murciano* (Múrcia 1980²), ps. 173 i ss.

20. ACM, Pergaminos, n. 102.

En contrapartida, després del primer terç del segle XVI els censos consignatius deixen d'incloure, juntament amb la pensió, el lluíisme, fadiga i «*derecho enfiteótico*». La situació jurídica del seu titular s'acosta a la dels perceptors de rendes perpètuas o de pensions de cens (sense dret de mutació), tal com l'hem vist a propòsit dels aniversaris.

Resumint, el paper del cens emfitèutic i de la renda de donació en la gènesi del cens consignatiu encara resta per especificar clarament.

3. Censos antics i nous: l'acció del temps

L'estoc de censos emfitèutics heretats de l'edat mitjana no avança sense menyscabament cap a l'època moderna. De fet, va patir una disminució constant; en primer lloc, perquè el senyor directe pot exercir el seu dret de retractament o de comís sense haver de procedir tot seguit a un nou acensament. Però la usura es deu sobretot a l'acció del censatari, exercida de dues maneres: l'omissió voluntària i la deserció.

En els moments de crisi greu, com al final del segle XIV, l'emfiteusi no va impedir l'emigració de famílies pageses ni l'abandó dels conreus. Entre els béns de Miguel de Jijona, sotmesos a partició el 1363, hi ha censals per un valor teòric de 505 1/2 maravedisos, imposats sobre unes terres «*que son las más dellas almarjal y tierras flacas y muertas, que todos los demás dejan y an dejado los labradores por la mengua de gentes por ocasión de la monda y de los azarbes en trescientos mrs*». ²¹ Una conjuntura semblant provocarà els mateixos efectes a mitjan segle XVII.

La negligència dels censualistes en el cobrament de les pensions apareix també com un factor de desaparició dels censos. ²² Però en general l'extinció prové de l'omissió voluntària dels censataris: els membres del capítol catedral expliquen molt bé els dos procediments més corrents dels seus emfiteutes. ²³ «*Por quanto ellos tyenen muchos çensales que les fassen de cada vn año les vesynos e moradores desta dicha çibdad sobre çiertas tierras e heredades e viñas e huertas e huertos e casas las quales se deminuyen e vienen a menos por ser partyr comunmente entre herederos e deçendientes de aquellos que primeramente los fasyan a acostumbran faser, e asymismo muchos de los enfitheotythas e çensaleros que los fassen maliçiosamente, prospuesto todo themor de Dios e en grand cargo de sus conçiencias, venden las tierras e viñas e heredades e casas como poseedores que se disen ser de aquellas en tal manera que pagan dies e veynte e treynta e quarenta años e mas tiempo que no viene notycia de los dichos señores*», i quan aquests se n'assabenten i reclamen el cens dels nous posseïdors, aquests alleguen la seva possessió pacífica des de temps immemorial. Conscients del fet que «*los dichos çensos e infityosis vienen de cada un dia a menos en grand detrimento e dapño de los dichos señores e de su*

21. ACVSJ, sense catalogar.

22. En el seu testament, redactat el 15 de juliol de 1681, Dña. Claudia Carrillo Marín y Roda reconeix que el seu pare D. Ambrosio Carrillo pagava per la seva heretat de San Pedro (*pago de Beniale, horta de Múrcia*) un cens de 3 almuds de blat al senyor d'El Palomar i que ella no l'ha pagat «*porque no me lo han pedido*» (ACVSJ, llibres González de Avellaneda, n. 1).

23. ACM, llibre 260, foli 27.

mesa capitular», els membres del capítol van decidir el 1470 «*que seria e es mejor a ellos e a su mesa capitular e mucho mas vtile e seguro e syn esperar dapño ni engaño vender los dichos censales e comprar dellos tierras e heredades e huertos e huertas en la huerta desta dicha cibdad en lo mejor e mas parado della, las quales heredades e tierras seran syempre más seguras*».

En certs casos es pot mesurar la pèrdua. Així, el 1498 els censos de l'orde Santiago a l'horta de Múrcia només comprenien 195 tafulles (amb més de 31 parcel·les no especificades) davant les 421 (i 3 parcel·les) enumerades per M. Ll. Martínez Carrillo un segle abans. En la mateixa línia, la llista de terres acensades per l'orde de San Juan incloïa el 1504, com hem dit, 76 pensions imposades sobre 447 tafulles; tanmateix, en aquesta data els censos concernents a 4 tafulles es consideraven ja com a perduts. Un nou recompte del 1560 mostra 69 contractes que afecten 399 tafulles i $\frac{1}{4}$.²⁴

Precisament, la confecció d'aquests inventaris tenia com a objectiu limitar-ne les pèrdues. Així, Juan Ruiz Calderón, en nom de Marcos Fúcar i germans, tresorers dels maestrats, obté per reial cèdula del 20 d'agost de 1621 la tramesa d'un jutge recaptador al regne de Múrcia per obligar els censataris de Santiago a signar cartes de reconeixement i a pagar els endarreriments. A més d'altres causes, el caire perifèric de la regió en relació amb les possessions de l'orde en deu haver accelerat el procés.²⁵

Quan els titulars aconseguïen mantenir els censos en vigor, l'interès econòmic d'aquests tendeix a disminuir amb el temps. En primer lloc, les pensions estipulades en diner sofreixen una devaluació a causa de la inflació dels segles XVI i XVII. D'altra banda, a les senyories venedors i compradors de béns arrels eludeixen amb tots els mitjans possibles el pagament dels drets de mutació. Allà on les terres estan sotmeses a la partició dels fruits comença una lluita de desgast entre senyors i vassalls a propòsit de la taxa de detracció, debat perpètuament obert i durant el qual aquests darrers solen aconseguir una lenta millora de la situació. Així ho testimonien les successives concòrdies celebrades entre els habitants de Ceutí i els seus consenyors:²⁶

punt de partida (començ del segle XVI)	taxa de detracció	
	horta	secà
	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
concòrdies: 1552	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{7}$
1592	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{10}$
1688	$\frac{1}{6}$	$\frac{1}{7}$

24. AHM, Órdenes Militares, llibre 1069C, foli 412, i Archivo Histórico Municipal de Calasparra, sense catalogar.

25. «... a causa de entrar ... los dichos zensos con otra renta que se arrienda ... del campo de Montiel y esta[r] tan distinto de allí el reyno de Murzia, se an dexado de cobrar algunos años los dichos zensos y quando se van a cobrar unos dicen no deuen ... ni pagan çenso y otros dizen los an redimido a arrendadores siendo ansi que no se pueden redimir por ser zensos perpetuos...» (Archivo Histórico Provincial de Murcia [AHPM], lligall 2.098, escrivà Pedro Suárez, foli 19).

26. *Alegato de los vecinos y hacendados de Ceutí* (sense data [1775]), (Arxiu privat, Mula);

Tanmateix, mentre els censos antics van desapareixent lentament i la seva rendibilitat econòmica es va deteriorant, la colonització agrícola desplegada durant l'època moderna donarà lloc a una nova difusió de la fórmula jurídica tradicional. L'exemple esmentat de La Puebla de Soto ens ho deixa entreveure des del 1440, però en endavant els censos s'usen tant en el secà com en el regadiu. Si ens cenyim al cas de la capital, s'observa que l'emfiteusi tendeix a restringir-se al centre de l'horta,²⁷ mentre que s'expandeix a l'interior dels nous regadius i als sectors capdavanters del camp. Es pot dir, en general, que a cada avenç de la posada en valor de l'espai regional li correspondrà un estrat suplementari de censos emfiteùtics, sotmesos també al desgast temporal.

III. EMFITEUSI I CREIXEMENT CAPDAVANTER (1500-1700)

En la nova conjuntura, caracteritzada per la disminució del perill militar, el creixement de la població i la intensificació dels canvis, l'emfiteusi serà utilitzada pels amos del sòl que no volen o no poden realitzar per ells mateixos les despeses i els riscos de la posada en valor. D'aquesta manera, es veu com progressa a les comanadories dels ordes militars en què les altres fórmules s'han revelat ineficaces per aconseguir el relleu i el progrés de l'explotació.

El 1498 la comanadoria de Moratalla percebia una colla de censos sobre diverses vinyes (209 peonades i 6 vinyes no mesurades), sobre 3 oliverars i certa superfície de terra blanca (9 faneques i 4 almuds, com també sobre unes altres 6 parcelles d'extensió no especificada). Els darrers visitadors havien ordenat als censataris que fessin confirmar els títols pel proper capítol de l'orde, cosa que no van dur a terme. Els nous visitadors tenien dret, doncs, a recuperar les terres acensades, però opinaven que «*por quanto los que tyenen los tales censos tomaron las tierras fechas montes e lo han desmontado e puesto viñas e huertos e seria grand cargo de conçiencia aver que los de quitar*». D'altra banda, tenien por que molts censataris preferissin abandonar les terres abans de pagar les despeses d'una confirmació dels censos.²⁸

El 7 de març de 1521 D. Alonso Fajardo de Soto, comanador de Moratalla, va acensar a Martín de Robles la majoria dels béns immobles de la comanadoria: 10 peonias d'aigua a Benamor,²⁹ una heretat a la mateixa horta, una part de terres de pan llevar a la Tejera, un tros de terra i d'oliveres a la part de Los Álamos, un

concordia de 1552 (AHPM, lligall 70, escrivà Bartolomé de Borovia, foli 685); concordia de 1688 (AHPM, lligall 1.018, escrivà Pedro Espinosa).

27. Sense que desaparegui mai en el període estudiat. Es continua utilitzant per a les terres de l'Església i els solars de cases (La Era Alta, El Palomar, etc.).

28. AHM, Órdenes, llibre 1.069C, folis 281 i ss.

29. Aquest acensament de drets hidràulics no és pas un cas aïllat. El 1522 el capítol catedralici acensa un quart d'aigua a la Fuente de Cubas (Cartagena) a Pedro de Baena, vef de la ciutat. Aquest mateix dret havia estat objecte de diversos arrendaments vitalicis el segle xv (ACM, lligall 54, caixa A, n. 2, i llibre 259, folis 87 i 88). Els censos municipals sobre fonts són freqüents: vers el 1505 el Concejo de Villena acensa a D. Juan Corella, senyor d'Elda, l'aigua de la Fuente del Chopo (José María Soler García, *La relación de Villena de 1575* [Alacant 1974], p. 531). S'ha parlat anteriorment dels censos de fonts i alqueries a Lorca.

corral i un solar a la vila, i al camp dos importants conjunts de terra: la Torre de Zacatín i la labor d'Ulea. L'enquesta feta el 1527 i destinada a justificar aquest acensament revela que s'han fet servir successivament diverses menes de gestió a Zacatín (explotació directa per part del comanador, parceria, arrendament) sense resultats satisfactoris, i que per a augmentar la producció calia dur a terme uns treballs d'artigatge, de drenatge i d'irrigació molt costosos. Mentrestant, a Ulea, Martín de Robles, que havia rebut les terres «*llenas de montes e yermas sin casas e las balsas llenas de çienos*», ha llogat ja 100 peons per arrancar l'entricars i ginstars per ampliar l'heretat; ha plantat més de mil arbres i ha edificat tres cossos de casa i un corral.³⁰

Tanmateix, no sembla que l'empresa prosperés, perquè el 1549 una altra enquesta indica que les propietats de l'orde han estat donades en arrendament i «*maltratadas e vienen cada dia en disminucion porque las personas que la ternan a renta como no an de gozar más de un año o dos las disfrutan y esquilman y de manera que cada dia vienen a menos*». Segons la pràctica d'aquesta mena d'enquesta els testimonis són invitats a demostrar la utilitat d'un nou acensament, «*por que las dichas tierras se labrarán e panificarán e plantarán de olivares e morerales e viñedo e la dicha venta será más bien parada*».³¹

D'aquesta manera l'emfiteusi atreu el censalista per la seguretat de l'ingrés i el censatari pel caire perpetu del contracte i el fix de la pensió, que l'ànima a invertir: s'entén, doncs, el progrés de la pràctica fora dels regadius vells, als quals restà pràcticament limitada durant l'edat mitjana.

Si de les muntanyes i els alts antiplans del nord-oest tornem cap al sud podem veure el comanador d'Aledo, D. Pedro de Mendoza y Bobadilla, com projecta el 1539 l'acensament de l'alqueria de Chichar «*con una fuente de agua i balsa donde se recoge con una casa descubierta ... la qual está yerma sin ningún arbolado*».³² Aquesta finca, tant en arrendament com en parceria, no havia rendit mai més de 80 faneques de blat, a part el delme. El comanador proposa donar-la en emfiteusi pagant 7.000 maravedisos anuals (preu inicial en la subhasta) i amb les condicions següents:

- reservar les terres ja dedicades a cereals;
- artigar totes les terres susceptibles de regatge;
- plantar-hi 2.000 moreres i 100 tafulles de vinya;
- fer-hi una colla de treballs hidràulics (portar l'aigua de la font per una cananada de calç i sorra, duplicar la capacitat de la bassa, construir un abeurador per al bestiar local o dels altres);
- reclamar a les seves expenses per via judicial les terres usurpades a l'alqueria, «*por descuido de los comendadores pasados sus antecesores y de sus alcaydes e arrendadores*».

Si els comanadors estaven particularment interessats en l'emfiteusi era degut en gran part al caire vitalici del seu títol. A la preferència per la renda, i la renda

30. AHM, Órdenes, Toledo, lligall 9.893.

31. *Ibid.*, lligall 18.316.

32. *Ibid.*, lligall 56.607.

segura, cal afegir-hi la repugnància a invertir en millores d'un patrimoni no hereditari. De fet, però, tampoc les altres instàncies feudals —senyors i municipis—, amos del sòl inculte o mal conreat, no obren pas d'una manera diferent. La pràctica emfitèutica els va permetre d'accelerar els artigatges, les obres de regadiu i les plantacions, traient partit, sense haver de descordar la bossa, de l'augment de la producció i guanyant en l'operació un increment del seu prestigi.

Tot i que ambdós aspectes van units, analitzarem separatament, per raons d'exposició, el paper de l'emfiteusi en la posada en valor dels camps i en el progrés dels regadius.

1. *Emfiteusi i artigatges: les mercès municipals*

La gran novetat en la història agrària del regne de Múrcia a l'època moderna és la recuperació de l'agricultura de secà, fins aleshores restringida a la proximitat de les aglomeracions, si es fa abstracció de les pràctiques itinerants. Però a partir del moment en què augmenta la freqüència dels conreus, i amb ella la competència per l'espai arable, es fa necessari definir els drets de propietat. ¿Qui té poder, però, per modificar l'estatut del *saltus* en funció de la intensificació progressiva de l'explotació?: la instància política preponderant a escala local, és a dir, el municipi (i eventualment el senyor o el comanador) sota el control de la monarquia.

Des de mitjan sege xv, però sobretot per als segles xvi i xvii, disposem d'una àmplia documentació per a conèixer el mecanisme i l'amplitud de les concessions de terres que s'havien d'artigar. Sembla que els lots eren atribuïts gratuïtament en els pobles de senyoria,³³ tant si el donant és el senyor (comanadoria de Calasparra) com si ho és el municipi (així, Mula després de la sentència guanyada contra el marquès de Los Vélez). Igualment va passar a la majoria de ciutats de reialenc (Cartagena, Chinchilla, etc.).

A escala regional, el moviment d'artigatges es desenvolupa d'una manera àmpliament extrainstitucional i es recolza en el consens general o més exactament en la complaença de les autoritats. Només apareix un grau superior de formalismes en les situacions conflictives, i gràcies a això es redactaran, per exemple, la sèrie de llibres de mercès del municipi de Mula.³⁴ La fragilitat d'aquesta base jurídica explica l'èxit de les vendes d'erms per part de la monarquia des del final del segle xvi: els artigadors o els seus successors aspiren a una regulació, encara que sigui onerosa, dels seus títols de possessió.

Al contrari, en el territori que administren els dos ajuntaments més poderosos de la regió, Múrcia i Lorca,³⁵ el progrés de repartiment de les terres comunes és estretament vigilat i la concessió municipal adopta la forma de l'acensament, amb les condicions següents:

33. Tanmateix, cal tenir en compte que els tributs senyorials graven directament la producció agrícola: terces reials alienades, delmes, partiments de fruits.

34. Archivo Municipal de Mula.

35. A més de les *Actas Capitulares* existents a l'AHML, dos llibres de mercès i un llibre de trasllat d'escriptures de censos, sense catalogar.

- pensió anual, que en el cas dels més antics de la capital és en espècie;
- vigència de les disposicions clàssiques pel que fa referència a l'alienació: avís previ, dret de tempteig del donant, pagament de lluïsmes i fatigues...;
- anul·lació si no es respecten les clàusules.

A més, apareix un cert nombre d'articles que prohibeixen la cessió del domini útil a clergues o a forasters i obliguen a tenir cura de les infraestructures existents (especialment les hidràuliques) i a respectar les servituds a favor del bestiar (pas, pastures, abeuradors, etc.). Les ordenances municipals completen aquestes disposicions, sobretot pel que fa referència als terminis de la posada en conreu. Totes aquestes obligacions no semblen haver estat respectades gaire escrupolosament.

Quin és el procediment que se segueix en aquests acensaments? En general, el candidat adreçava una petició a l'ajuntament especificant els límits de la concessió sol·licitada. Els regidors la rebien i feien una enquesta *in situ*. Si les conclusions eren favorables, en una reunió posterior l'ajuntament concedia una carta de cens i delegava dos dels seus membres per delimitar definitivament el lot. Tanmateix, és difícil de precisar en quin moment del procés d'intensificació de l'explotació hi intervenia l'acensament. ¿Abans que qualsevol pràctica de conreu intensiu, atès que el candidat solia conèixer bé el terreny que demanava, en qualitat de pastor, apicultor, agricultor extensiu i propietari veí? ¿O després de la posada en explotació i només quan la possessió consuetudinària semblava amenaçada? Cal afegir que nombroses concessions, sobretot les més antigues, no implicaven artigar el terreny, perquè l'objectiu era reservar-se per a les pastures un espai la posada en valor agrícola del qual dependria en endavant de la conjuntura.³⁶

A diferència dels censos senyorials, aquestes mercès no eren gaire rendibles per a les hisendes municipals. Però el seu objectiu principal era un altre: es tractava de controlar el procés de colonització dels camps, és a dir, d'orientar-los a favor dels interessos variables dels mateixos regidors, de fixar una població excessivament mòbil per tradició, de millorar el proveïment local assegurant la posada en conreu efectiva de les concessions, d'assegurar la pau interior arbitrants els conflictes entre els candidats a l'artigatge en les zones potencialment riques i per tant disputades (repartiment de Fuente-Alamo per Lorca el 1536) i d'impedir les usurpacions territorials de les comunitats veïnes. Pel que fa a aquest darrer punt, s'observa l'afany dels municipis per establir agricultors als sectors litigiosos: Múrcia, a Fortuna, entre Abanilla i Molina;³⁷ Chinchilla, al camp de Barrax, entre Albacete i Alcaraz, i Lorca en tots els confins del seu desmesurat terme.

36. Les peticions aclareixen les relacions entre artigatges i acensaments municipals. Vet aquí la de Francisco Vidal, que estava a Los Alumbres de Mazarrón, llegida a l'ajuntament de Lorca el 28 d'agost de 1535: l'autor «*labró vna poca tierra en el Campo Nubla y por ello le prendaron. Suplica a Vras Mds, pues ha pagado la pena, le hagan merced de la dicha tierra conforme a las hordenanças desta çibdad y nonbren quien ya se las señalen y en ello reçibirá mercedes y la tierra que pide afrenta con la ranbla el Azenbuche y con la labor de Narbáez y con la labor de Alvarrazín*». Se li atorguen 20 fanèques, entre les quals el tros que ja havia menat (1 faneca = 0,66 ha) (AHML, Libro de Mercedes A, n. 216).

37. Un nou acensament del lloc de Fortuna per part del consell de Múrcia a l'*adelantado* Pedro Fajardo el 1461 (AMM, lligall 3.072) l'obliga a sufragar les despeses del plet de límits mantingut contra Abanilla. L'*adelantado* es compromet a poblar el lloc en sis anys. Tot

Finalment, el caire feudal del cens emfitèutic consagra els municipis reialencs com a senyors collectius i s'estableix un lligam de tipus vassallàtic, a propòsit de la terra concedida, entre el censatari i la ciutat, que continua sent senyora directa de totes les terres. La mateixa feblesa de la pensió de cens demostra el seu valor recognoscitiu. Aquest aspecte feudal és tan evident que Lorca, «el municipi absolut», monopolitza en el seu territori la pràctica del cens emfitèutic i el prohibeix a qualsevol altra persona o institució. A part les terres pertanyents a la comanadoria d'Aledo, no hem trobat cap exemple d'emfiteusi no municipal. En una data tan tardana com el 1774 l'ajuntament aconsegueix fer anul·lar una colla d'acensaments de solars a Puerto Lumbreras acusant el seu autor, el capítol collegial, de «*hacer una población ya se be que para intitularse señor de ella, lo que esta provi-do mayormente siendo como es notorio grave prejuicio para la ciudad*».³⁸

L'acensament del tipus de Lorca o de Múrcia presenta un avantatge en relació amb la concessió gratuïta: ofereix una seguretat superior a la quasi-proprietat del censatari, tant respecte a tercers com respecte a la monarquia. No és pas un atzar que l'itinerari dels agents reials encarregats de les vendes d'erms als particulars al final del segle XVI passi per Segura, Caravaca i Chinchilla³⁹ i no arribi (que sapiguem) al sud del país; l'adquisició d'aquests serà feta pels municipis globalment el 1646.

2. L'emfiteusi en l'extensió del regadiu

Si la colonització dels camps ocupa la part capdavantera de l'escena en la història agrària moderna de Múrcia, hi va haver profundes transformacions que van afectar alhora els regadius, principalment en relació amb el desenvolupament de la sericicultura.⁴⁰ La morera, present als voltants de Múrcia des del 1480 i a la Vega de Molina abans del 1500, guanya pràcticament tots els regadius de la regió per allà 1530-1540, com ho indica l'exemple ja esmentat de l'alqueria de Chichar. La febre sericícola, però també les necessitats d'abastament, modificaran profundament l'aspecte de les hortes i en primer lloc la de la capital; el nucli primitiu és cobert amb noves plantacions, mentre que el regadiu progressa en els vessants i a la part baixa limítrofa d'Oriola. En aquesta mutació l'emfiteusi hi va tenir també un paper de primera categoria, bé que variable en funció de les circumstàncies locals.

D'allò que es tracta a tot arreu és d'atreure la major part de mà d'obra possi-

seguir Fortuna constituirà un exemple de sots-acensament a partir d'una concessió municipal. Casos semblants són La Puebla de Soto, La Nora, Roda, etc.

38. AHML, lligall Solares Puerto-Lumbreras.

39. Per a Segura, Archivo General de Simancas (AGS), Contadurías Generales, lligall 3.262, citat per David E. VASSBERG, *La venta de tierras baldías: el comunitarismo agrario y la Corona de Castilla durante el siglo XVI* (Madrid 1983). Per a Caravaca, Archivo Melgares del Aguilar, fotocòpies a l'Archivo Municipal de Caravaca. Per a Chinchilla, AHN, Consejos, lligall 11.523, n. 165.

40. Vid. Teresa PÉREZ PICAZO i Guy LEMEUNIER, *La sericicultura murciana: producción, difusión, evolución* (s. XV-XX), comunicació al «II Congreso de Historia Económica» (Segòvia 1985). Sobre el cas concret de l'horta de Múrcia, FRANCISCO CALVO GARCÍA-TORNEL, *Continuidad y cambio en la huerta de Murcia* (Múrcia 1975).

ble, necessària per a la cria del cuc de seda i per a les feines inicials de transformació de la dita matèria primera. A més, però, era estrictament necessari fer en els sectors capdavanters una colla d'inversions força importants. Al centre de l'horta l'emfiteusi s'imposa només sobre solars i cases, mentre que a la perifèria els acensaments comprenen alhora els allotjaments i les noves terres posades en conreu, tot i que hi ha fórmules de transició entre ambdós sistemes. En tots els casos, sobre la base d'una infraestructura hidràulica finançada pels censualistes (dics, sèquies, nòries, molins), aquests intenten crear nous pobles les poblacions dels quals seran sotmeses a un control i a una explotació de tipus senyorial (banalitats, obligació de residència, diverses càrregues). En considerem tres exemples particularment significatius.

La Raya, en primer lloc, neix a causa d'un esforç de recuperació consecutiu a la gran inundació del 1545 i, en part, a expenses del poble veí de La Puebla de Soto.⁴¹ A l'empara d'una muralleta que ell mateix ha fet construir, Rodrigo de Puxmarín concedeix a cada un dels 37 candidats enumerats a la carta de poblament $\frac{1}{4}$ de tafulla perquè hi construeixin en el termini de cinc anys una casa que ha de ser formada per un «palacio», cuina i tancat, aquests dos darrers elements són imprescindibles per a la labor de la seda. Per cada solar la pensió prevista és d'una faneca de blat per sant Joan i una gallina per Nadal.

El nou poble era ubicat al sector més antic de l'horta. Les seves terres, conreades des de feia molt de temps, no seran acensades per Puxmarín, sinó arrendades als seus habitants, amb els quals s'estipulen una colla de contractes a part referents a la cria del cuc de seda (lliurament de fulles de morera). En contra de La Puebla del Soto, poblada per pagesos censataris i testimoni de les relacions agràries predominants a la baixa edat mitjana, La Raya representa el prototipus de les aglomeracions de l'horta modernes i contemporànies, constituït per petits pobles d'arrendataris, llauradors i jornalers que treballen les terres de l'oligarquia municipal i només són censataris per les cases.

A l'altra banda del Segura, als pendents baixos regats per mitjà d'una gran nòria, anomenada de La Ñora, la família Arróniz havia desenvolupat un domini que era menat, segons sembla, en explotació directa per mitjà de mà d'obra en part mudèjar.⁴² Quan té lloc el *boom* de la seda, Alonso Vozmediano de Arróniz procedeix —aquest cop per mitjà d'actes separades— a l'acensament d'una part de les seves terres: els lots concedits comprenien solars però també trossos de terres sembrades de cereals i petites parcelles destinades a vinya. Significativament, es prohibeix la plantació de moreres, però els emfiteutes s'han de comprometre a criar els seus cucs amb les fulles de morera conreades pel senyor.

Encara ara al sector oriental de l'horta, on les dotacions d'aigua són més insegures i la posada en conreu exigeix treballs de drenatge, artifatges i obres de regadiu prèvies. El 1530 l'ardiaca de Lorca, D. Gil Rodríguez de Junterón, compra l'heretat de Beniel i la inclou de seguida en un *mayorazgo* fundat per disposició testamentària (1543).⁴³ Aquesta heretat va ser menada al començament, potser,

41. Guy LEMEUNIER, *Dos cartas pueblas: La Raya, 1548, y Agramón, 1800*, «Áreas», 5 (1985), ps. 100-121.

42. AHPM, llibre 17.

43. AHPM, lligall 69, escrivà Bartolomé de Borovia, i còpia del testament al lligall 2.761, escrivà Pedro Espinosa de Los Monteros.

en explotació directa, però el 1551 la seva neboda, Dña. Luisa de Agüero, l'arrenda a un grup de sis conreadors (dos germans i dos matrimonis).⁴⁴ Aquesta fórmula sembla que no dona resultat: el fet és que al final del segle XVI Gil III Rodríguez de Junterón acensa, prèvia llicència reial, la major part de les terres del seu *mayorazgo*, o sigui prop de 5.000 tafulles. Un document posterior esmenta 47 actes d'acensament l'any 1594.⁴⁵ Per la nostra banda, n'hem trobat 17 el 1571, 2 el 1574 i 22 el 1594.⁴⁶ ¿Pot ser que siguin dues sèries complementàries (o substitutives, si la primera temptativa va fracasar)?

Cada lot acensat el 1594 duia un número, cosa que indica un pla general de parcel·lació. Era format, a més d'un solar o casa, per una superfície de regadiu d'unes 100 tafulles, repartides en diverses parcel·les per recollir les diferents qualitats de terra, i d'una altra de secà (una part de congost a Zeneta). La pensió estipulada comprenia 1 faneca de blat i 1 gallina per casa, com també 1 maravedís per tafulla, als quals calia afegir el lliurament d'una quarta part de la collita. La majoria de vegades l'acta d'acensament va acompanyada per altres escriptures, gairebé sempre l'arrendament d'un morerer i a vegades una carta d'obligació relativa al bestiar de tir proporcionat pel senyor.

La Raya, La Ñora, Beniel: no es tracta pas de casos aïllats, sinó de tres models als quals es poden referir les nombroses operacions semblants que va dur a terme a l'horta entre el 1530 i el 1630 l'oligarquia de regidors i dignataris eclesiàstics.⁴⁷ Tanmateix, les iniciatives referents al sector oriental no van prosperar de seguida. La crisi econòmica i demogràfica del segle XVII va afectar en bloc les economies del Segura, però, a més, les inundacions van ser fatals per als intents de colonització que es van dur a terme en aquesta zona baixa. Sembla que a Beniel els censataris hi hagin renunciat: el 1613 el poble només tenia 7 veïns,⁴⁸ i la renda del domini s'estanca:⁴⁹

1637	10.300 rals (4.200 dels quals pels <i>saladares</i>)
1647	9.000 rals
1684	11.000 rals

Tenint en compte la reorganització monetària de 1679-80, aquesta darrera xifra representa un progrés, però de fet l'arrendador acumula endarreriments. Aleshores Don Gil Francisco de Molina, hereu del domini, decideix repetir l'experiència del seu predecessor i entre el 1690 i el 1720 duu a terme una colla d'acensa-

44. *Por los heredados de Beniel y Azeneta, vecinos de la Ciudad de Murcia. En el pleyto con el marqués de Beniel, vecino de dicha ciudad, sobre que se revoque la sentencia de el Alcalde Mayor de ella, sense data (circa 1747)*, imprès (Biblioteca del Archivo Municipal de Murcia [AMM], 12-C-17).

45. *Ibid.*

46. AHPM, lligalls 6, 7 i 8, escrivà Luis de Arévalo, i lligall 204, escrivà Salvador Fernández.

47. Un procés que caldria comparar amb el que afecta alhora la veïna horta d'Oriola, dins un marc jurídic diferent (*vid.* Jesús MILLÁN GARCÍA-VARELA, *Rentistas y campesinos* [Alacant 1984]).

48. AMM, Cartas Reales, 1751.

49. *Por los heredados de Beniel...*, *op. cit.*

ments.⁵⁰ La conjuntura favorable i, sobretot, el relançament de la sericicultura van afavorir l'empresa, igualment com altres de semblants que es van fer en aquest sector, com la del monestir de jerònims de La Ñora, que utilitza a les seves terres de La Urdienca una fórmula semblant: la de l'arrendament per 8 vides (dels arrendataris).⁵¹

D'aquesta manera, l'emfiteusi, element de resistència del sistema social en el context particular de la baixa edat mitjana, caracteritzat pel feudalisme, l'heterogeneïtat ètnica i una conjuntura econòmica, demogràfica i militar difícil, s'ha convertit a l'època moderna en l'instrument jurídic per excel·lència de la conquesta agrícola, tant en el cas dels artigatges del secà com en el progrés del perímetre regat.

Tanmateix, cal matisar aquest quadre. Bé que es troben testimonis d'acensaments a totes les comarques de la regió, només constitueixen una relació agrària predominant o important en una fracció del territori regional: camp de Lorca, terme de Múrcia (horta i camp), Vega de Molina. Durant els segles XVI i XVII el cens ha sortit dels regadius i ha aconseguit el secà, essencialment a la part meridional de la regió.

D'altra banda, allà on l'emfiteusi és influent s'insereix d'una manera peculiar en el complex institucional del feudalisme desenvolupat. Pel que fa a la institució municipal, li assegura una àmplia difusió, però localment impedeix la pràctica entre particulars (Lorca). Pel que fa a la senyoria, és innegable el paper fonamental del cens com a suport del nou avanç de la senyorialització (horta de Múrcia). Finalment, no es pot negar tampoc la gran utilització que es fa de l'emfiteusi en la gestió del patrimoni eclesiàstic i vinculat per mitjà de l'obtenció d'una autorització superior (*mayorazgo* de Junterón, monestir de La Ñora, etc.).

IV. L'EMFITEUSI COM A CRUÏLLA DE CONFLICTES SOCIALS (1700-1705)

1. Cap a la desaparició del cens a la zona sud

Per tal de copsar l'evolució contrastada que es perfila des del començament del segle XVIII cal fer algunes precisions sobre la variable sociologia de l'emfiteusi entorn del 1700. Als camps meridionals els censos municipals afecten principalment els propietaris dels grans dominis creats sobre la base d'artigatges progressius. I, pel que fa al regadiu, s'observa que la relació emfitèutica només es manté a la proximitat de la capital a les cases de l'horta i en alguns trossos de terra. Al contrari, la colonització efectiva del sector oriental de l'horta està a punt de culminar sobre la base d'acensaments procedents de la primera onada (1570-1630) o de la segona (a partir del 1680). Finalment, a les petites comunitats de la Vega de Molina (Archena, Ceutí, Lorquí, Cotillas) continuen pesant els censos senyorials.

Així doncs, es continuen trobant les tres categories de titulars: municipis,

50. Per a l'any 1690, sèrie de donacions a cens a AHPM, lligall 1.021, escrivà Pedro Espinosa, folis 250 i ss.

51. A diferència de Beniel, aquests contractes ja no tenen un caire senyorial: no hi figuren monopòlis ni lluïsmes ni fadigues (AHPM, llibres 18 i 19).

senyors i classes dominants de la capital (institucions religioses i posseïdors de *mayorazgos* principalment). Però allò que ha evolucionat des dels segles xv i xvi és la condició social dels emfiteutes. Assimilables a contractes d'arrendament o de parceria a perpetuïtat, els censos es recolzaven originàriament en els conreadors, primer mudèjars i després moriscos. Les dues campanyes d'acensaments de Beniel corresponen encara a aquest esquema. Però altres operacions com la de Monteagudo a partir del 1631⁵² o la colla de donacions del monestir de La Ñora no han conferit el domini útil a censataris explotadors, sinó a membres de les classes acomodades de la capital, que contracten ells mateixos els arrendataris, i aquests, ocasionalment, a sots-arrendataris. A més, a les dues grans zones de regadiu on domina l'emfiteusi el procés de concentració de la terra en benefici de l'Església (Vega de Molina) i de l'oligarquia murciana (part oriental de la Vega Medía) reforça aquesta evolució. Entre els titulars del domini directe i els de domini útil les relacions de força tendeixen a canviar.

Però el context econòmic també s'ha transformat. Els amos del sòl havien corregut a l'emfiteusi alternativament per tal de resistir davant una conjuntura adversa (baixa edat mitjana i en menor mesura mitjan segle XVII) i per tal de fer interessar els pagesos en l'esforç de posada en conreu agrícola. Però la població s'ha incrementat i les noves terres estan ara en plena producció. Els autors d'acensaments anteriors o els seus hereus s'adonen de la diferència creixent entre la modificat dels seus censos i el nivell que assoleix la renda de la terra a les parcel·les veïnes donades en arrendament. A mesura que avança el segle XVIII la puja dels preus agrícoles i de la renda fa créixer el descontentament.

Com a revenja, la mateixa conjuntura que afavoreix els censataris els incita a reivindicar la transformació del domini útil en propietat i a alliberar-se del cens, cosa que va tenir com a efecte immediat l'augment del valor de les seves terres. ¿No és prou significatiu que per a una mateixa qualitat de terra la tafulla que a la senyoria de Ceutí val 200 rals es vengui a 500 o a 1000 sense gravamen entorn de Múrcia?⁵³

La qüestió de l'emfiteusi polaritzarà, doncs, una colla d'enfrontaments que fins aleshores no havien desvetllat gaire atenció per diverses raons: no han donat lloc —que nosaltres sapiguem— a violències directes, sinó a les tradicionals guerres de desgast i a llargs processos; es tracta d'un problema candent, però relativament localitzat i de cap manera d'un debat d'amplitud regional, i, finalment, les peripecies múltiples i aparentment desordenades són difícilment comprensibles sense l'anàlisi que s'ha portat a terme anteriorment. Segons la nostra opinió, els podríem agrupar en tres categories:

Primera: els artigitges fraudulents dels camps. Com a totes les èpoques, els beneficiaris de les concessions intenten pels mitjans indicats sostreure's al pagament dels censos municipals i dels drets de mutació. Però sobretot s'observa un canvi notable en les relacions entre acensaments i artigitges. A Lorca, on la captació dels fets és més fàcil gràcies al caire extern dels fenòmens i a la qualitat de la documentació que els enregistra, es nota una evolució «en tises»: mentre que en el

52. AHPM, lligall 1.904, escrivà Miguel de Requena, folis 47 i ss.

53. *Alegato de los vecinos y hacendados de Ceutí...*, op. cit.

segle XVI les corbes dels delmes amb prou feines segueixen l'augment de les mercès, en la transició entre el segle XVII i XVIII el nombre reduït de concessions no justifica la ràpida puja dels delmes. Això és degut al fet que l'interès de l'oligarquia de regidors per la fórmula de l'acensament ha variat. En la primera fase, el control minuciós de les concessions tenia per objectiu preservar els interessos ramaders dels poderosos: per a ells es tractava de limitar l'activitat dels petits artigaires assegurant les seves pròpies zones de pastura. A la segona fase l'oligarquia es llança resolutament a artigar i, mestressa del poder municipal que cobreix les seves operacions,⁵⁴ sent la necessitat menys evident d'acensaments formals. Malgrat això, de tant en tant alguna enquesta revela l'amplitud dels artigatges il·legals.⁵⁵

Segona: les temptatives dels censualistes per reunir el domini directe i el domini útil per tal de substituir l'emfiteusi per l'arrendament. L'escenari principal del conflicte serà, evidentment, el sector oriental de l'horta de Múrcia: els jesuïtes a El Raal, els Lucas a El Campillo i el marquès de Beniel a les seves terres, que pretenen rescindir els contractes d'acensament.⁵⁶ Pel desembre de 1725, és a dir, encara en vida del seu pare, el primer marquès, D. Gil Antonio de Molina Gonzaga, sol·licita l'anul·lació dels contractes de donació redactats per aquell titllant-los de perjudicials per al *mayorazgo*, del qual és el primer hereu, i obté de la Chancilleria de Granada una sentència favorable (1733). Els censataris van haver d'abandonar les terres i restituir els fruits collits des de la data del venciment del contracte, però es va fer un balanç «*compensando con ellos los mejores*».⁵⁷ Els litigis sobre les avaluacions van obligar pràcticament el segon marquès a sostenir un procés amb cada veí, però quan va morir els *mayorazgos* de la família, que produïen 7.000 ducats, en rendien ja 20.000. Per a coronar la seva obra, el 1751 va obtenir el restabliment de la jurisdicció, revocada el 1625 a causa d'una demanda de Múrcia.⁵⁸ Al testament que va redactar per a ell la seva vídua, Dña. Francisca Saavedra Bar-nuevo, aquesta confessa que en 32 anys de processos el seu marit «*consumió la mayor parte de sus rentas y lo mejor de su edad*» i que ella mateixa, per ajudar-lo, ha hagut de vendre joies del seu dot.⁵⁹ El marquès de Beniel, gràcies a les seves relacions, aconseguí, doncs, el triomf contra els petits censataris de les seves terres. En un cas semblant, D. Juan Lucas Carrillo, senyor d'El Campillo, s'haurà d'accontentar amb una transacció amb els hereus dels censataris del 1578, representants de les classes acomodades de la capital: només va obtenir que la pensió de

54. Amenaçat amb una inspecció administrativa sobre artigatges indeguts, el 1712, el municipi de Lorca accepta pagar 500 dobles per l'indult reial (AHML, lligall 48, sala I), però es nega a contestar a una enquesta sobre terres novals el 1765 (ACM, lligall G 166).

55. Amb motiu de buscar diners per mantenir la companyia d'infanteria que és enviada a Catalunya l'ajuntament de Múrcia decideix el 1697 que es mesurin totes les terres del camp i que s'esbrini les usurpacions d'erms. Aleshores es constata que, en lloc de limitar-se a les 960 faneques rebudes en mercès a l'Aljibe de la Plata (Campo de Cartagena), el monestir de La Nora mena 1.266 faneques (AMM, lligall 3.077).

56. Sembla que una altra branca dels Molina va prendre la mateixa iniciativa a Alquerías: el 1732 l'amo dona una colla de solars a cens, però les terres de l'heretatge són menades en arrendament (AHIPM, lligall 3.994, escrivà Pedro José Villanueva).

57. *Por los heredados de Beniel...*, op. cit.

58. AMM, Cartas Reales, 1751, i *Memorial dado por D. Gil Antonio de Molina Junterón y Gonzaga...*, sense data (Biblioteca, 12-C-16, n. 16).

59. AHPM, lligall 2.789, escrivà Francisco Espinosa de Los Monteros, foli 33.

cens s'incrementés de 3 a 6 rals per tafulla, per tal d'acostar-la al preu corrent dels arrendaments.⁶⁰

Tercera manifestació, que associa els caràcters de les dues precedents: a les senyories tan conflictives de la Vega de Molina, especialment Ceutí i Cotillas, la iniciativa prové de les dues parts alhora. Els senyors lluiten pel reconeixement de la seva qualitat de *solariegos* i per l'assimilació dels censos senyorials a l'emfiteusi, cosa que els permetia de rebre drets de mutació i frenar la penetració de la propietat eclesiàstica; així mateix, un cop s'hagués fet aquesta assimilació, per la reunió del domini útil al directe. Però en arribar a aquest punt topen no ja amb la petita pagesia, sinó amb propietaris forasters menats per l'oligarquia de la capital i sobretot per certes institucions religioses excepcionalment ben implantades. Entre oponents amb una força semblant la partida devia quedar indecisa, i per això els processos ocupen tot el segle sense cap més resultat que una certa dulcificació en la taxa de partició de fruits.⁶¹ Pel que fa als senyors, per tal de perseverar en els seus designis van haver d'accontentar-se a comprar a poc a poc la terra dels seus vassalls.⁶²

Aquestes diverses categories de conflictes ens suggereixen una colla de constatacions. En primer lloc, a tots els plets examinats els protagonistes es troben sempre en el si de l'oligarquia: regidors de Lorca, llinatges i monestirs amos de terres a la Vega Media... Això mateix passa a la Vega de Molina, on els dos camps enfrontats representen dues faccions de les classes dominants.

En segon lloc, per a les dues darreres categories de plets cal destacar la importància dels arguments trets del concepte de propietat privilegiada, tant l'eclesiàstica com la vinculada. Ara que la conjuntura ha canviat i que les terres són conreades els titulars dels *mayorazgos* els predecessors dels quals havien reclamat llicències reials d'acensament invoquen la lesió causada al patrimoni vinculat per les cessions perpètuas. Els senyors de la Vega de Molina seran reconeguts com a *solariegos*, però fracassaran en la segona part del seu projecte, l'adquisició de la propietat plena. Això és degut al fet que no poden utilitzar l'argument de la vinculació: els repartiments de terres, si havien tingut lloc, havien estat anteriors a la fundació dels seus *mayorazgos*. En el cas contrari, a Beniel i en menor mesura a El Campillo, el titular del *mayorazgo* triomfa sobre el censatari.

Resumint, en tots els casos l'enfiteusi apareix com a símbol d'una etapa en la competició per la propietat. Tant si es tracta de les classes dominants, mitjanes o de la pagesia, el seu objectiu consisteix principalment a obtenir l'estatut censatari per a les terres en litigi.⁶³ Un cop aconseguida aquesta situació d'equilibri, les dues parts miren d'anar més enllà: el censatari lluita per alliberar-se del cens i el censalista per reunir el domini útil i el directe. Tots tendeixen cap a la propietat absoluta.

60. AHPM, lligall 16, escrivà Pedro Arteaga, i lligall 3.994, escrivà Pedro José Villanueva.

61. Així el reconeixement judicial d'unes taxes de partició de fruits d'1/7 en regadiu i 1/10 en secà en contra de les pretensions del marquès de Corvera, senyor de Cotillas, de tornar a l'1/5 (Biblioteca de l'AMM, 12-C-10, n. 17).

62. Al seu testament del 1755 D. Cristóbal de Bustos precisa que ha comprat 125 tafalles a l'horta de la seva vila de Cotillas (AHPM, lligall 2.513, escrivà Antonio Blanes Jiménez de León).

63. O la seva confirmació (cas dels pagesos de Beniel).

2. Un començ de rebrot al nord: les senyories d'Albacete

Ens hem situat fins aquí en un sector on el ràpid creixement de les forces de producció va reduir precoçment a l'obsolescència les relacions emfitèutiques. Excepte a la Vega de Molina, on el desenllaç encara és llunyà, s'endevina a favor de qui tindrà lloc la desaparició. Però no passarà pas el mateix a la zona septentrional de la regió: allò que els pagesos de Beniuel acaben de perdre, els de Montealegre i les seves proximitats estan a punt d'aconseguir-ho. Mentre que el cens emfitèutic és en camí de desaparició en un sector, en un altre coneix una difusió sense precedents, a causa sobretot de les disparitats en l'evolució econòmica.

En efecte, la recuperació i el creixement agrícoles aconseguixen ara l'interior del regne de Múrcia, amb mig segle de retard o més, és a dir, el marge muntanyós i l'angle sud-oriental de la Meseta. L'augment de la freqüència del conreu, els artigitges, les plantacions i els treballs hidràulics s'hi posen a l'ordre del dia. Alhora el desenvolupament econòmic i l'increment demogràfic afavorien la diferenciació social, i apareix també un sector de llauradors acomodats. Les reivindicacions d'aquesta classe es fan sentir una mica a tot arreu, però, cronològicament, la qüestió de l'emfiteusi, que constitueix el punt essencial d'aquelles, es planteja en primer lloc en el rosari de senyories que s'estén als límits actuals de les províncies de Múrcia i d'Albacete.

Aquí, com hem assenyalat anteriorment, els senyors han conservat la propietat del sòl, però han abandonat cada cop més l'explotació directa. La majoria de les terres eren objecte d'explotació pagesa més o menys contínua, a mercè del senyor: era ell qui autoritzava els artigitges, com també la transmissió dels drets d'ús de l'agricultor difunt als seus hereus.⁶⁴

Un estatut com aquest, explicable per la feblesa de les forces de producció, no corresponia a una conjuntura caracteritzada per la intensificació dels conreus.⁶⁵ En impedir les inversions agrícoles bloquejava el desenvolupament de la producció i, per consegüent, el de la detracció senyorial, eclesiàstica i reial. Aleshores s'ofereixen diversos camins als senyors: reprendre l'explotació directa, introduir la fórmula dels contractes precaris o repartir les terres a cens emfitèutic. Aquesta darrera és la que seguiran per raons que els són pròpies,⁶⁶ però també sota la pressió camperola,

64. A la mort del seu pare, Benito Hernández, veí de Montealegre, escriu a la senyora del lloc: «*Sra. De que su merced goze de buena salud me alegro mucho en compañía de mi señor Don Gaspar y demas señores míos. Digo Sra. que doi aviso a su merced de como mi padre es muerto y así suplico a su merced que si su merced tiene gusto de dejarme las tierras que labraua mi padre Pedro Jiménez, que esté en gloria, su merced se sirua de enuiar la razón quando su merced tenga gusto y con esto no digo más. Dios guarde Vm largos años en compañía de mi señor Don Gaspar y demás señores. Montealegre y agosto primero de mill seicientos y sesenta y siete. Vasallo de su merced. Benito Hernández.*» I la senyora contesta: «*Doi lizencia a Benito Hernández para que labren las tierras que labraua su padre pagando lo que se acostumbra por el tiempo que fuere mi voluntad. Murcia y agosto quatro de mill seicientos y sesenta y siete. Doña Beatriz Fajardo de Montealegre.*» (AHN, Consejos, lligall 11.523, n. 165) (el subratllat és nostre).

65. La situació de les senyories d'Albacete entorn del 1740 recorda la de Múrcia i Lorca al començament del segle xvi.

66. I que precisa la reial cèdula aprovant la carta de poblament d'Agramón: «... porque siendo las tierras de que se compone aquel termino en gran cantidad, y de superior calidad con porcion de agua para regarse, y muchos plantíos en ella, no alcanzan las fuerzas y caudal de un

sensible arreu i formalment comprovada almenys en dos casos.⁶⁷ Els elements que han determinat aquesta elecció es poden resumir així:

- La necessitat d'inversions agrícoles que no poden emprendre els senyors i la repugnància per les dificultats de gestió;
- la por als conflictes socials que podria introduir l'anul·lació de les tinences consuetudinàries, és a dir, l'emfiteusi de fet sinó de dret;
- el lligam entre la qüestió agrària i la senyorial.

Sembla, en efecte, que la pagesia acomodada disposava de capitals que es proposava invertir, tant en les feines d'infraestructura agrícola com en qüestionament judicial del règim de senyoria. Aquesta mena de xantatge (acensaments o processos de reversió a la corona), unit a les consideracions anteriors, van fer cedir els senyors. Segons les concòrdies del 1741 i el 1743 Don Francisco de Verástegui y Crespi, senyor de Carcelén, renuncia a ficar-se en les successions, almenys en línia directa, per mitjà del reconeixement del seu dret al cinquè de fruits en concepte de delme i terratge.⁶⁸ El 1751 el marquès d'Espinardo va més enllà i reparteix en emfiteusi les seves terres d'Ontur, Albatana i Mojón Blanco. Tot i que la carta de poblament sigui posterior (1800), sembla que els esdeveniments d'Agramón van tenir lloc a la mateixa data.⁶⁹ Pel que fa al comte de Montealegre, espera duplicar les rendes, «*reduciendo los terrajes temporales a la contribución de censo perpetuo, con el beneficio de sacar aguas con norias de viento y otros artificios para el aumento del riego*». ⁷⁰ Es tracta d'experiències limitades, però que anuncien l'última fase de la difusió dels censos emfitèutics a l'espai regional.⁷¹

traducció de Josep Ortiz

poseedor a su labranza, cultivo y aumento, ni tampoco se podría hallar con facilidad personas que las recibiesen por tiempo limitado, recelando que los dueños biciesen novedades, y perdiesen las mejoras y aumentos y por el medio elegido se logra el mayor, y la mejor labranza duplicandose los frutos y el valor de las posesiones...» (AHPM, lligall 4.313, escrivà Antonio José de Calahorra).

67. A Carcelén, transacció per acabar uns plets entre els veïns i el senyor (AHN, Consejos, lligall 28.741). A Montealegre, paraules del mateix comte quan anuncia el seu projecte de «*conceder a los vezinos y vasallos por repartimiento todas las tierras de el dilatado termino de dicha villa (según ellos lo pretenden) a censo perpetuo...*» (AHML, lligall Famílies Puxmarín i Rocafull) (el subratllat és nostre).

68. AHN, Consejos, lligall 28.741.

69. Guy LEMEUNIER, *Dos cartas pueblas...*, op. cit.

70. AHML, lligall Famílies Puxmarín i Rocafull. L'operació d'Agramón sembla haver estat també beneficiosa per a les rendes del marquès d'Espinardo segons els mateixos termes de la carta de poblament.

71. Abans de mitjan segle s'observen noves proves de la seva vitalitat en el sector meridional. Repartiment a cens del camp de Cotillas pel marquès de Corvera el 1744 (AHPM, lligall 2.533, escrivà Nicolás Matías Bocio, folis 169 i ss.) al qual s'oposen els terratgers (*Manifiesto del hecho y circunstancias que ocurren en el pleyto que los labradores que han labrado a terrage las tierras del campo de la villa de Cotillas, han introducido ante S.M. y Señores de la Real Chancillería de la Ciudad de Granada, suponiendo haberseles despojado del dominio, y possession de dichas tierras por el Señor de dicha Villa, marqués de Corvera, en el uso de la facultad que por el Consejo de la Cámara se expidió a favor de dicho Señor, para dar a censo perpetuo las tierras de dicho campo, por haciendas redondas*, Biblioteca de l'AMM, 12-C-11, n. 9). A la mateixa data el provisor i vicari general del bisbat concedeix llicència al capellà de Sucina (Campo de Cartagena, terme de Múrcia) per acensar les terres de l'església parroquial (AHPM, lligall 2.446, escrivà Juan Antonio Balibrera).

Cens emfitèutic i colonització agrícola a Múrcia (1450-1900). (Segona part)

per *M. Teresa Pérez-Picazo*

LA CRISI DE L'ANTIC RÈGIM I EL NOU ORDRE JUSLIBERAL (1750-1900)

Si l'estudi del cens emfitèutic en el context de l'economia feudal ha merescut poca atenció per part de la bibliografia regional murciana, encara ha estat més petit l'interès que ha desvetllat la sort d'aquesta forma de contracte en produir-se la implantació de les relacions capitalistes. No hi ha, doncs, estudis de tipus històric ni jurídic: aquest tema només ha estat tractat des del punt de vista del dret consuetudinari i per a una àrea molt concreta.¹

Cal afegir a aquesta manca de treballs la dificultat supletòria que suposa la imprecisió conceptual i terminològica del llenguatge usat als documents redactats en una data tan tardana: aquest fet ja ha estat assenyalat a la introducció a ambdues comunicacions. La confusió s'accentua després de la desaparició de l'antic règim, a vegades d'una manera deliberada —com en el cas de la identificació dels censos senyorials amb els emfitèutics—, i d'altres involuntària, atès que els textos deixen de fer constar la menció del tipus de cens al qual fan allusió, perquè no el consideren significatiu: l'exemple més clar el constitueixen les actes de redempció. D'aquí que, tot i que sigui coneguda la importància de l'emfiteusi en la gestió dels patrimonis eclesiàstics, resulti impossible d'avaluar el pes efectiu que hi assolia al final de l'antic règim, atesa la manca de referències al caire emfitèutic o consignatiu de la renda enumerada o redimida.

Ara, malgrat les seves imprecisions, les fonts continuen sent abundants en el període de què tractem. Per descomptat, les eclesiàstiques i paraeclesiàstiques desapareixen des del 1836, però es conserven les d'origen municipal —actes capitulars, enquestes, llistes nominatives dels diversos béns dels propis— i judicial. Entre aquestes darreres destaquen especialment els plets antisenyorials, algun dels quals —el cas de Cotillas— va suscitar una colla d'allegats tan detallats i incisius, que ens han ajudat a seguir no solament el mateix contenciós, sinó també l'evolució del concepte de propietat al llarg del segle XIX en els grups socials que hi són implicats.² Finalment i sobretot, els protocols notariais continuen subministrant-nos el gruix de la informació. En primer lloc, perquè s'hi conserva una gran part de la documentació referent a la desamortització i, pràcticament, tota la que té relació amb la desvinculació. Així mateix, les redempcions de censos, sigui quin vulgui l'origen, apareixen sistemàticament des de 1856-1857 a les actes del notari titular de l'es-

1. M. RUIZ-FUNES GARCÍA, *Derecho consuetudinario y economía popular en la provincia de Murcia* (Múrcia 1916; edició facsímil: Múrcia 1983).

2. AM de Mula, papers del jutjat de Mula (sense classificar).

crivania de rendes.³ Això permet de seguir el ritme del procés de liquidació de la figura jurídica que estudia més o, més ben dit, els diversos ritmes, perquè varien bastant en funció del tipus d'institució que titularitzi les pensions. En segon lloc, els protocols són també fonamentals per estudiar el rebrot regional de l'emfiteusi a partir del 1730-1750 en determinades comarques (contractes, inventaris *post mortem*, cartes d'obligació, etc.). Les dades procedents d'aquesta sèrie d'escriptures ens poden ajudar a establir una quantificació aproximada del fenomen i, més fàcilment, a conèixer els caràcters originals de la seva difusió (cronologia, espectre social dels protagonistes, etc.).

Aquest munt de fonts, ric, prolix i dispers, constitueix la base documental de la comunicació present, en la qual he intentat tractar un doble objectiu:

1. Anàlisi del nou impuls que va experimentar el cens emfiteutic a la segona meitat del segle XVIII, en un context encara feudal però en camí de transformació. Aquest impuls va obeir, en part, a un factor extraregional: la política agrària de la monarquia il·lustrada. Però en part també a la mateixa dinàmica del creixement econòmic intern. En efecte, l'expansió demogràfica i la colonització agrícola havien assolit ja en 1730-1750 les comarques de l'interior, és a dir, les vores de la Meseta i les zones muntanyoses: ens trobem, doncs, davant una nova frontera agrícola que restarà oberta fins al segle XX. Però, tal com va passar als regadius del riu Segura dos segles abans, la posada en conreu començarà sobre la base de la vella emfiteusi.

2. Estudi de la desaparició progressiva dels censos després de la revolució liberal. Clavero està en contra que siguin considerats després d'aquesta com a «supervivències feudals», qualificatiu que segons la seva opinió equivaldria a suposar «el manteniment d'algun grau de subordinació institucionalitzada de la població pagesa, de discriminació del seu règim social».⁴ Segons aquest historiador, la cosa pertinent seria esbrinar quina és la funció econòmica d'aquells en cada cas, per tal de veure com s'insereixen en les noves relacions agràries. Aquest plantejament sembla correcte en el cas de Múrcia —i probablement a la resta del país—, atès que, des del 1836, coexisteixen dues situacions molt diferents:

- Els censos antics, els titulars dels quals eren les diverses institucions eclesiàstiques o els municipis, havien perdut pràcticament el seu valor econòmic durant el segle XVIII a causa de la devaluació de les pensions. En aquest sentit, es poden considerar des d'aquella centúria com una «supervivència». Per això, quan es produeix la desamortització, la redempció d'aquests gravàmens es va fer molt lentament, atès que per la seva insignificança no molestaven ningú.
- Al contrari, els més tardans o procedents d'instàncies que havien aconseguit d'introduir certes modificacions en la seva naturalesa, s'adaptaven fàcilment al nou sistema econòmic. Aquest és el cas, com veurem, dels vells censos senyorials a partició de fruits (que no eren redimibles) i, sobretot, dels nous contrac-

3. AIIPM. Es tracta de Juan de la Cierva y Soto. La documentació referent a la venda de béns desamortitzats i a la redempció de censos des del 1856 al 1900 comprèn 60 volums (Iligalls 10.033-10.093).

4. B. CLAVERO, *El código y el fuero. De la cuestión regional en la España contemporánea* (Madrid 1982).

tes imposats a les comarques esmentades abans, on van conservar fins al segle XX una funció econòmica important i una vitalitat a tota prova.

Atès que la sèrie de qüestions plantejades en especificar ambdós objectius s'esgraonen cronològicament, la seva exposició diacrònica sembla la més adequada.

I. LA REVITALITZACIÓ DEL CENS EMFITÈUTIC I ELS SEUS CONDICIONAMENTS (1750-1836)

A partir dels decennis centrals del segle XVIII es nota a les relacions agràries de la formació social murciana una reactualització de l'emfiteusi quan semblava definitivament arraconada després de la desaparició als regadius del Segura. El rebrot es va produir, com hem dit, de la mà de dues instàncies sòcio-polítiques diferents: la monarquia i les oligarquies de certs municipis, que ja no són els mateixos que aquells on va tenir lloc l'impuls inicial dels contractes a cens.

Respecte als governants ilustrats, aquest tipus de contracte es va convertir en un instrument al servei de la política una mica utòpica de repartiment de terres en què conflueixen diversos ingredients que no podem pas analitzar aquí: la valoració dels pagesos com a classe productiva, el desig de retallar la riquesa i el poder de la casta de regidors hereditaris, la vella tradició collectivista castellana, l'origen greco-llatí de l'emfiteusi, etc. Però aquests plantejaments no deixaven de tenir algunes connotacions arcaïques, contradictòries amb l'avançat estat d'evolució cap al capitalisme de les relacions agràries a nombroses regions: malgrat això, tornarem a trobar-los en polítics i teòrics del segle XIX, com Flórez Estrada o Costa.

Pel que fa als municipis que ara són afectats per la conquesta agrícola del sòl, el cens emfitèutic s'assimilarà a poc a poc a una mena d'arrendament a llarg termini. De fet, desapareixen els elements més clarament feudals, com el pagament de lluïsmes i fadigues, i es converteixen en un mitjà perquè les burgesies agràries conservessin l'explotació de la terra i es beneficiessin de l'absorció de l'estalvi camperol.

Aquests usos tan diversos de la figura jurídica que estem estudiant expliquen parcialment que constitueixi un tema molt debatut durant la fase tan aguda de conflictivitat agrícola que va acompanyar la versió murciana de la crisi de l'antic règim. Així, a moltes comarques la pagesia sollicita la imposició o conservació de les relacions emfitèutiques, considerades com una defensa eficaç per a evitar la desposseïció de la terra, irreversible ja a les zones d'horta.

El fenomen, doncs, és molt complex i presenta diverses manifestacions al secà i al regadiu o en els municipis de senyoria i de reialenc. En definitiva, el que passa és que som davant la darrera etapa de la transició cap a la consolidació de la propietat privada, transició que en el cas de l'emfiteusi —com en el del *mayorazgo*— no es farà d'una manera lineal i uniforme, sinó discontinua en el temps i en l'espai, amb nombroses matisacions de detall i amb implicacions socials difícils d'analitzar.

1. *Condicionament polític. Les iniciatives de la monarquia ilustrada i la resposta dels municipis murcians*

La política productivista de la monarquia ilustrada constitueix un fenomen ben conegut,⁵ com també el seu doble vessant, és a dir, la preocupació dels governants per incrementar no solament la producció, sinó també la productivitat.

Pel que fa a la primera, el procediment habitual en les economies pre-industrials consistia en l'ampliació de les superfícies conreades. Això va ser facilitat per les condicions peculiars de la meitat sud d'Espanya, on l'espai inculte encara era important el segle XVIII. Un esguard superficial a les estadístiques publicades per F. Sánchez Salazar,⁶ referents a les quantitats de terra distribuïdes en els repartiments municipals del 1770, ens permet de constatar que més del 90 % eren a Andalusia, Extremadura, Castella la Nova i Múrcia.

A més d'aquesta finalitat econòmica, els ministres de les llums en tenien una altra de social. Això era degut, en part, a les referències ideològiques esmentades més amunt, però sobretot a la creixent inquietud que experimentaven davant les possibles conseqüències de l'increment numèric de pagesos no propietaris, generat pel desenvolupament demogràfic de la població rural. En aquest sentit, la distribució de terres municipals constituïa una mesura coherent amb el doble objectiu esbossat: augmentar la producció i crear una classe estable de propietaris mitjans. La regulació dels repartiments comença amb la reial provisió de l'11 d'abril de 1768: entre les diverses disposicions, ens interessa destacar la preferència per l'ús del cens emfitèutic, si més no sota la gestió de Floridablanca i Olavide.

En el cas de Múrcia, aquesta pràctica no suposava pas, com sabem, una discontinuïtat de procediment amb els segles anteriors. Però les circumstàncies socioeconòmiques de la majoria dels municipis on es van dur a terme els projectats repartiments (Cartagena, Lorca) havien canviat profundament a la segona meitat del segle XVIII.

En primer lloc, les oligarquies de propietaris disposaven ara de prou mitjans per a posar en conreu noves terres i no necessitaven d'una manera peremptòria recórrer a l'estalvi camperol. En segon lloc, ja no calia atreure la mà d'obra amb el reclam de la quasi-propietat, perquè la densificació dels camps havia augmentat l'oferta de treball. A més, cal tenir en compte la classe de terra que restava per artigar en aquestes comarques al final de l'antic règim: o eren de qualitat mitjana o eren ubicades als camps costers (Rincón de San Ginés, cap de Palos, Marina de Àguilas), en què l'índex de pluviositat assoleix la cota més baixa de la regió, amb la consegüent aleatorietat dels conreus. Això vol dir que un pagès modest o un jornalcer podia trobar-se amb un encadenament d'anyades dolentes, i si no tenia cap més mitjà de vida que el lot concedit tenia el risc de morir de fam o haver d'abandonar l'explotació: el fracàs de les colonitzacions en el camp de Cartagena ho provaria a bastament.

5. G. ANES, *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII* (Barcelona 1972); J. RODRÍGUEZ LABANDEIRA, *La política económica de los Borbones*, dins M. ARTOLA (ed.), *La economía española al final del Antiguo Régimen*, iv: *Instituciones* (Madrid 1982).

6. F. SÁNCHEZ SALAZAR, *Los repartos concejiles en la España del Antiguo Régimen*, ps. 232-233, dins G. ANES, *La economía española al final del Antiguo Régimen*, i: *Agricultura* (Madrid 1982).

Finalment, cal recordar que tant als municipis murcians com als de la resta de la monarquia la distribució de terres es va deixar a mans de les autoritats locals, és a dir, dels regidors perpetus. Gràcies a diversos subterfugis i estratagemes la majoria s'atribueixen grans parcelles contra el pagament d'un reduït cànon emfitèutic al consell respectiu. Després l'explotació era portada directament o, en la majoria dels casos, era cedida a pagesos del lloc per mitjà de contractes precaris. D'aquesta manera es burlava tant la lletra com l'esperit de les disposicions tan minuciosament establertes i es convertien en una ficció.

Vegem el que va passar als municipis esmentats. A Cartagena, per exemple, el programa il·lustrat es va recolzar inicialment en el sistema d'arrendament (el podem considerar una excepció de la regla), però les condicions climàtiques i la manca de mitjans dels primers concessionaris, que sembla que es tractava realment de pagesos poc acomodats, van fer fracassar l'empresa.⁷ A poc a poc, les explotacions es van veure abandonades o traspassades a famílies acabalades del lloc. El 1778 els que quedaven van sol·licitar al Consell de Castella que se substituís l'arrendament per cens emfitèutic, cosa que aquell va autoritzar el 1786. Malgrat això, al començament del segle XIX les llistes de parcelles i censataris conservades a l'Archivo Municipal revelen que la concentració havia continuat, ja que figuren a la nòmina molts grans propietaris i comerciants de la ciutat portuària.⁸

Pel que fa a Lorca, on es va seguir el sistema tradicional de l'atorgament de mercès municipals, l'abús va ser flagrant. Els llibres de mercès assenyalen com a beneficiaris els grans llinatges urbans: Alburquerque, Sánchez Sicília, Mula García de Alcaraz, Rocafull, Hernández Reylo, Chico de Guzmán, etc., molts dels quals van aconseguir extensions de 250 a 500 ha.⁹ D'aquí l'existència de denúncies per part dels pagesos que van donar lloc a un intent fracassat d'enquesta governativa en 1771-1772.¹⁰ La situació a què s'havia arribat va sortir a la llum el 1785, en crear-se la Real Empresa para la Construcción de los Pantanos de Puentes y Valdeinfierno. Hom va manar, amb la finalitat de contribuir al finançament de les obres, que les pensions de cens per «l'artigatge de terres noves» es paguessin al nou organisme, el director del qual va rebre la facultat de concedir mercès i «*entender del ramo de roturas*».¹¹ La reacció de l'oligarquia de propietaris va ser molt violenta, ja que per primera vegada en la història agrària de Lorca se'ls escapava de les mans el control de la posada en conreu de noves terres. Es va declarar una guerra a mort a la Real Empresa, que va ser presentada com un exemple d'«abús de poder» i «despotisme estatal», perquè «*en Lorca no hay tierras baldías ni de realengo, ya que en todos los tiempos han sido del dominio y señorío de la ciudad*».¹² A aquestes

7. F. Sánchez Salazar ha estudiat aquest exemple a partir de les fonts conservades a l'AHN (lligalls 42, 862, i 42, 869); però per a seguir la marxa del procés d'artigatge cal recórrer a la documentació de l'Archivo Municipal de Cartagena.

8. AM de Cartagena, Roturaciones de 1769 a 1829, caixes 22, 23, 24, 27 i 28.

9. AHM de Lorca, *Libro de mercedes de 1772-1815*.

10. AHM de Lorca, lligall 48, sala 2a.

11. AHML, lligall Aguas.

12. Archivo Maurandi, Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, caixa 34. La pèrdua del control sobre el procés d'artigatge va agreujar l'antagonisme dels grans propietaris de Lorca contra la Real Empresa i el seu primer director Robles Vives, antagonisme atiat pel caire de l'obra, que els va privar d'una part dels ingressos procedents de la venda d'«aigües perennes» que ells monopolitzaven.

acusacions respon el director que «*los poderosos ... son poseedores de dilatadas tierras, unos sin reconocimiento de la ciudad, otros con mercedes indefinidas y otros, aunque definidas, exorbitantes e ilegítimas*». L'antagonisme va durar més de mig segle, fins que el 1847 l'oligarquia va aconseguir la supressió de la institució presentant-la hàbilment com un llegat absolutista.¹³

En realitat, tant a Cartagena com a Lorca —però més en aquesta darrera— els governants il·lustrats es van equivocar en esperar l'aquiescència de les classes dominants davant un programa de repartiment igualitari entre pagesos pobres en unes comarques les relacions agràries de les quals cren madures per a la transició al capitalisme. La desposseïció de la pagesia hi era molt avançada, amb el consegüent increment de la venda al mercat de la força de treball i el retrocés de l'economia de subsistència. La situació posseeix una ambigüitat característica dels moments de transició, tot i que sembla clar que és l'oligarquia de propietaris la que actua dins d'una lògica ja capitalista.

Al contrari, com veurem al punt següent, les comarques de l'interior, menys evolucionades, presenten una evolució força diferent que, en realitat, és semblant a la dels camps costers i de la vall del Segura un o dos segles abans. En un cert sentit, el municipi de Mula serveix de transició entre ambdues àrees. Aquí els repartiments de terres, força limitats, es van fer conforme a l'esquema de Lorca: tant la devesa de Manzanete com els camps regats després de la reconstrucció de Los Baños es van distribuir entre els llinatges urbans (Valcárcel, Perea, Blaya, Llamas, Dato, etcètera).¹⁴ Però, a diferència de Lorca i Cartagena, el cens emfitèutic sembla conservar una certa vigència, com ho indica la seva utilització en les concessions municipals d'aigües (Fuente de Perona, 1760; Fuente de La Higuera, 1770; Rambla de La Caputa, 1779) o de molins fariners i martinets. A les diverses actes subscrites l'Ajuntament fa constar que «*la villa es dueña directa de todas sus tierras y sus aguas*». En aquest mateix sentit apunta la cura exquisida amb què hom anota tots els censos en un llibre especial, encapçalats pels que paguen els llogarrets de Campos del Río i La Puebla, perquè «*es dominio directo de esta villa todo el terreno que los constituye*». Segons la meua opinió, el fenomen es relaciona amb el context una mica peculiar del municipi de Mula, que, malgrat la seva extensió i la mida de la seva població urbana, era senyoria jurisdiccional del marquès de Los Vélez. El pagament d'un cànon emfitèutic, però rellevant econòmicament, suposava, tanmateix, el *reconeixement del domini* respecte a la ciutat.

Passant al tema de les mesures adoptades per la monarquia per fomentar la productivitat, a Múrcia van tenir per objecte la intensificació dels conreus per mitjà d'una activa política hidràulica. Les realitzacions principals consisteixen, a més de la dessecació de la llacuna de Villena, en la construcció dels pantans de Lorca esmentats i, sobretot, en el drenatge de l'extensa zona pantanosa immediata a la capital, Albacete.¹⁵ Sense entrar en les vicissituds del projecte, importa assenyalar com un cop més els funcionaris il·lustrats van repartir les terres dessecades a partir del 1785 «*a suertes entre los vecinos pudientes*» (paratges de La Retuerta

13. M. MUSSO Y FONTES, *Historia de los riegos de Lorca* (Lorca 1847; edició facsímil: Lorca 1982). També J. MUSSO SÁNCHEZ-SICILIA, *Una inundación mansa* (Lorca 1891).

14. AM de Mula, *Libro de mercedes* i llista de censos, 1783-1855.

15. AIIP d'Albacete, papers i antecedents del canal de M. Cristina, lligall 464.

i El Llano del Molinico). L'any 1793 es va elaborar un pla molt minuciós, conservat a les Actas Capitulares,¹⁶ en què s'especifiquen els punts següents:

- la terra seria dividida en lots de sis almuds (1 almud = 0,33 ha) i haurien de pagar com a cànon al Concejo 4 rals cada un;
- era obligatori construir «*vasos de anoria y balsas*», com també tanques i casa;
- calia donar prioritat als conreus d'horta sobre els cereals per tal d'«*abastecer al común de esta villa*».

El 1819 es refà el reglament, s'apugen les pensions a 6 rals per almud i s'elabora una llista de censataris. Ens trobem aleshores que hi ha hagut una certa concentració: apareixen parcel·les de 20 i 30 almuds, de les quals gaudeixen membres coneguts de l'oligarquia d'Albacete (Agraz, Bastida, Carrasco, Fernández Cantos, comte de Pinohermoso, etc.).¹⁷ Però el fenomen ha estat molt menys intens que no pas a Cartagena i les explotacions no han estat abandonades: el pla es pot considerar un èxit. És molt possible que hi influís, en primer lloc, el fet que es tractava de terres de regadiu i, després, el consens de les classes dominants sobre la necessitat de les obres, així com les tradicions collectivistes locals. A més, no hi ha cap dubte que l'agricultura estava molt menys evolucionada en aquesta àrea que no pas a les comarques «centrals» de Múrcia.

2. Condicionaments geo-econòmics. L'avanç del front de colonització a les comarques interiors

Ja ha estat assenyalat a la comunicació de G. Lemeunier que entre el 1650 i el 1750 el centre de gravetat del procés de colonització agrícola murcià es trobava, *grosso modo*, a la part meridional de la regió. Després d'aquesta data (de fet, des de 1730-1740) la posada en conreu es generalitza i a les comarques precoces assoleix les terres de qualitat mitjana i els vessants, però sobretot introdueix l'arada en aquelles àrees que fins aleshores només havien estat objecte d'aprofitaments extensius: les vores de la Meseta. D'aquesta manera el nou centre de gravetat s'ubicarà al nord i al nord-est, no pas al sud.

Ara, el fet de l'artigatge va anar lligat en aquesta zona a l'expansió dels conreus arbustius, la vinya i l'olivera. El seu desenvolupament va afectar no solament les comarques que desperten a la colonització agrícola, sinó tota la regió mitjana entre les actuals províncies de Múrcia i Albacete, des de Moratalla fins a Almansa. Aquest fenomen és comparable a la difusió de la morera a la vall del Segura dos segles abans. Com aleshores, la introducció de plantacions actua com a accelerador de la conquesta de noves terres. Però, també com aleshores, l'expansió dels conreus esmentats demanava una forta inversió de treball i de capital: la situació apareix perfectament descrita als contractes estipulats quan es va començar el procés: «*teniendo presente que el censatario ha entrado en dicha finca hallándose inculta y llena de maleza y correntales, de suerte que para hacerla pro-*

16. AHP d'Albacete, AC del 1793, lligall 244.

17. AHP d'Albacete, Reglamento de 1819 (*ibid.*).

*ducir necesaria hacer además de los que ya lleva hecho, en el tiempo de tres años que ya corre de su cuenta y está pagando dicho canon, desembolsos de mucha consideración».*¹⁸

La satisfacció de la demanda d'ambdós factors de producció topava amb algunes de les característiques sòcio-econòmiques d'aquestes comarques. En primer lloc, la seva densitat demogràfica era inferior a la mitjana regional, per la qual cosa la mà d'obra no sobrava pas. En segon lloc, les oligarquies de propietaris —amb alguna excepció— no havien pogut fer una acumulació tan important com la de Múrcia o Lorca, on hi havia una agricultura comercialitzada altament productiva. Si hi afegim la immobilització del seu capital en béns vinculats, s'entén que la disponibilitat de liquidesa fos escassa. En aquesta tessitura, els oligarques tenien dos camins: l'explotació directa o el lliurament a cens. Aquella exigia uns capitals dels quals no disposaven, a més d'una atenció constant i la dependència de la meteorologia, però aquests suposaven compartir la propietat. Malgrat això, el contracte emfitèutic acabarà obrint-se pas a causa de les raons que hem exposat, a les quals cal afegir la poca predisposició de la pagesia a fer inversions costoses sense tenir la seguretat de poder restar a la terra. La sociologia d'aquesta nova onada de censos no és gaire diferent de la dels segles XVI i XVII: els grans propietaris de l'oligarquia urbana posseeixen la terra (gairebé sempre vinculada), i un sector força ampli de pagesos acomodats, el capital i el treball. És important d'assenyalar que, en el cas de Yecla i Jumella, una part d'aquests pagesos procedeixen de la comarca veïna del Vinalopó, especialment de Villena.

Dins del procés global és convenient diferenciar dues àrees amb caràcters específics: l'altiplà de Yecla-Jumella,¹⁹ de cronologia més primerenca, i el nord-oest de l'actual província de Múrcia (Moratalla, Caravaca, Bullas-Cehegín), una mica més tardana. El primer no va ser objecte d'una posada en conreu generalitzada sinó a partir de 1730-1740. Les primeres notícies, indirectes, sobre contractes de cens remunten precisament a aquesta darrera data²⁰ i només es difon aquesta pràctica després del 1750, i apareixen sèries d'acensaments de noranta a cent escriptures cada any.²¹ Normalment el censatari artigava i comprava els plançons de la vinya (o de les oliveres), en tenia cura durant 3 o 4 anys fins als «verdores» o «verduras» dels ceps, que era quan començava a pagar el cànon emfitèutic. Aquest cànon podia ser abonat en diners o en espècie, bé que predominava aquesta darrera manera, i la proporció del repartiment de fruits variava: de 4/1 fins a 8/1, segons la qualitat de la terra. També es podia fer el repartiment per ceps o per fileres. Pel que fa als terminis, solien ser vitalicis o molt llargs (cinquanta anys); només des de 1780-1790 es comencen a escurçar, i es connecten amb la vida del cep. La fórmula «fins a l'extinció d'aquesta vinya» és ja la de la rabassa morta catalana, amb la qual s'identifica en el segle XIX. Finalment, tot i que lluïme i fadiga han desaparegut, el censatari ha de demanar permís al titular del domini directe per a traspassar-lo.

18. AHM de Yecla, escrivà Pedro Bernal Pérez (1776), lligall 362, foli 91.

19. El procés es pot seguir per mitjà de la consulta sistemàtica dels protocols redactats a Yecla i Jumella des del 1750 al 1850 (*vid.* AHM de Yecla, especialment els escrivans M. Santa Gil [lligall 67], F. Bautista Toda [lligalls 190-198], José Soriano García [lligalls 147-154], Sebastián Martínez Tello [lligalls 364-370] i Marcos Martínez Guardiola [lligalls 386-391]).

20. AHM de Yecla, escrivà Miguel Santa Gil (1753), lligall 67.

21. AHM de Yecla (*ibid.*)

La fórmula pren una tal entitat en aquesta comarca que tant els inventaris *post mortem* com els expedients de desvinculació citen les finques donades a cens «una enfiteusis por el valor de...». El seu èxit en el naixement de la nova vinya va ser facilitat per l'abundància de terres i la conjuntura alcista del segle XVIII. Llegim a la resposta 7 de l'Interrogatori del 1803: «En cuanto a la agricultura, se halla en el día más floreciente que en la memoria de los hombres...».²² Sembla necessari recordar que el fenomen és contemporani dels acensaments massius de terres a les senyories d'Albacete, tan properes físicament: Carcelén, Ontur, Agramón, Montealegre, etc. Però tot i que les connotacions econòmiques siguin les mateixes, les socials són una mica diferents, a causa de l'existència d'una forta pressió pagesa a les senyories, absent encara a l'altiplà.

La segona de les comarques esmentades s'incorpora més tard al procés de difusió de la vinya: l'emfiteusi no s'hi comença a estendre fins al 1770 aproximadament. La diferència més gran amb l'àrea de Yecla-Jumella està en el fet que es tracta d'una zona d'artigatges precoços, però al segle XVIII hi havia nombroses finques vinculades semiabandonades o aprofitades d'una manera molt extensiva, en especial a Moratalla i Caravaca. En produir-se la introducció de la vinya, una part dels titulars dels grans *mayorazgos* van dividir en parcelles trossos considerables de les seves terres i els van lliurar a cens per tal d'incrementar les rendes.²³ A l'Interrogatori abans esmentat referent a Moratalla es resumeix la situació així: «Los medios de que el pueblo volviese a su antiguo esplendor ... son ... que las tierras incultas se dividiesen en pequeñas suertes, repartiéndolas a vecinos que las cultivasen cuando los dueños no lo hicieran y plantasen de viñas y olivos, o dándoles destino más proporcionado a su calidad y situación, pagando a los dueños propietarios que conservan el dominio directo el censo redimible o enfiteútico que por justiprecio se tase. Cuyo remedio la experiencia acredita ser tan ventajoso que habiendo dado algunos vecinos los terrenos que les pertenecen a gran número de braceros para que los usufructuasen libremente por cierto número de años, con las condiciones plantarlos de viña u olivar, a los ocho años de estar en cultura producen a los usufructuarios un cuádruplo anualmente de lo que en venta valían los tierras.»²⁴ Però aquests contractes són diferents dels de l'altiplà: el termini és molt més curt i oscilla entre 10 anys i 20, i el pagament en diners és més freqüent.

La semblança més gran entre ambdós casos està, a part la seva estreta relació amb les noves «plantacions» de vinya i d'olivera, en l'origen social del censalista, gairebé sempre titular de *mayorazgos*. Per això, tot i que hagi caigut en desús la pràctica de sol·licitar llicència al monarca, molts d'aquests vinculistes es creuen obligats a justificar a les escriptures el recurs a l'emfiteusi. El 1780 Alonso Pérez de los Cobos, oligarca de Jumella, s'expressa així: «entrego el dominio útil ...

22. M. T. PÉREZ PICAZO, *El Interrogatorio de 1803 en la región murciana*, respostes de Yecla, p. 198, «Áreas», núm. 5 (1985), ps. 136-168.

23. Per exemple, a Moratalla, el regidor Juan Pedro López Martínez lliura a cens entre el 1770 i el 1775 totes les seves terres de regadiu a Santa Quitèria (40 ha) per a la plantació de vinyes (AHP de Múrcia, escrivà M. Iznardo [1776], lligall 8.859). A Caravaca Alonso López Sahajosa, també regidor, fa el mateix amb una finca de secà (150 ha) (AHP de Múrcia [1782], lligall 9.513). Tots dos contenen als seus testaments com han millorat els *mayorazgos* respectius gràcies a aquesta activitat.

24. M. T. PÉREZ PICAZO, *El Interrogatorio de 1803 en la región murciana*, op. cit., respostes de Moratalla, p. 157.

*por la escasez de capitales, inmovilizados en mi extenso patrimonio vinculado».*²⁵

Com a conclusió, mentre que l'intent una mica ingenu dels governants il·lustrats en pro de la resurrecció del cens emfitèutic com a instrument de repoblació, estabilització social i desenvolupament econòmic va ser lletra morta, la dinàmica sòcio-econòmica interna de les comarques septentrionals murcianes el va convertir en peça fonamental de les seves estructures agràries. El naixement de les dues noves vinyes hauria estat impossible sense aquest. Un cop més, com tants altres en la història econòmica, comprovem que els equilibris interns posseeixen una capacitat més gran d'influència que els condicionaments procedents de l'exterior.

3. *Cens emfitèutic i crisi de l'antic règim*

Una de les manifestacions més importants i més difícils d'analitzar de la versió murciana de la crisi de l'antic règim és l'indubtable agreujament que experimenta la conflictivitat agrària als darrers decennis del segle XVIII.²⁶ La dificultat està, en primer lloc, en la diversitat d'aquestes manifestacions, però també en l'escassetat d'episodis violents; malgrat això, la quantitat d'incidents, plets i enfrontaments es multiplica a tot arreu. El rerafons del problema, com a les altres regions espanyoles, no és sinó la lluita per la terra entre els diversos grups socials, aguditzada per dues menes de raons:

a) El tancament del front de colonització d'algunes comarques i l'ocupació de les millors terres en d'altres. En endavant la bona terra llaurable escassejarà: d'aquí l'acritud amb què els pagesos denuncien els artigitges fraudulents, com a Lorca o a Yecla,²⁷ on mitja dotzena de grans propietaris havien penetrat en el terme de Caudete.

b) L'acceleració de l'evolució cap a la propietat privada plena, que, com he assenyalat reiteradament, entra ara en la darrera fase. En conseqüència, l'individualisme agrari sembla triomfant entre els propietaris i entre els sectors més acomodats de la pagesia, tots els quals comencen a entreveure les conseqüències positives que podria tenir per a ells una redefinició dels drets de propietat.

Aquesta presa de consciència va menar, a escala regional, a una ofensiva dels *intermediaris* contra els propietaris, del mateix signe que la que van experimentar a Galícia, València o Catalunya, descoberta fa un quant temps per Artola.²⁸ Així, el plet entre els arrendataris de l'horta de Múrcia i els seus «principals»,²⁹ l'enfrontament dels pagesos de Yecla —la majoria emfiteutes— amb l'oligarquia local, l'agreujament del plet antisenyorial de Cotillas, atiat pels censataris acomodats, etc.

És important de destacar que, malgrat les diferents estructures agràries de Múrcia i Yecla —dominades per l'arrendament a curt termini i el cens emfitèutic, respectivament—, els antagonismes van sortir a la llum en unes dates semblants i

25. AHM de Yecla, escrivà Pedro Bernal Pérez (1779), lligall 363, foli 82.

26. M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMEUNIER, *El proceso de modernización de la región murciana (s. XVI-XIX)* (Múrcia, 1984); vegeu-ne els capítols I i II de la segona part.

27. AHM de Yecla.

28. M. ARTOLA, *Antiguo Régimen y revolución liberal* (Barcelona 1978).

29. G. LEMEUNIER, *El gremio de labradores de la huerta de Murcia, proyecto de ordenanzas* (1796), «Áreas», núm. 5 (1985), ps. 122-143.

i amb una força similar, bé que amb formes específiques en cada cas. Mentre que els pagesos de l'horta lluitaven per impedir el desnonament unilateral i la pèrdua de les inversions fetes en l'explotació (de fet, en un moment donat els propietaris els acusen de voler tornar a l'emfiteusi), els de Yecla intenten impedir que aquesta darrera es converteixi en una forma d'arrendament llarg i perdi el seu caire de propietat compartida.

L'anàlisi una mica més detallada d'aquest problema de Yecla revela que els grans propietaris intentaven, al final del segle XVIII, escurçar els terminis dels acensaments i acomodar-los a la vida dels ceps perquè deixessin de ser vitalicis. Igualment com en el cas de les *rabasses*, això equivalia a transformar-los en un contracte temporal: més endavant, com veurem, hom els negarà fins i tot el caire emfiteutic. Aquesta actitud dels oligarques explica la participació dels pagesos en les lluites municipals per tal d'afeblir la influència d'aquells al Concejo, des d'on actuaven. L'enfrontament va arribar a ser molt dur i es va generar una onada de violència al lloc i l'obertura d'un llarg plet (1796-1814),³⁰ del qual m'he ocupat en diverses publicacions.³¹ A la voluminosa documentació suscitada amb aquest motiu figuren els noms dels veïns que van encapçalat el moviment i s'hi fa constatar que eren llauradors («*somos hombres sin letras ni valimiento*»), així com les seves reivindicacions. Entre aquestes destaca, a part les conegudes queixes sobre l'ús del cabal de propis i les «malversacions» dels regidors, la sollicitud que s'alteri la natura dels contractes de cens que regien «*desde tiempo inmemorial*». El que hi ha en joc és, ara com seixanta anys enrere en el plet del marquès de Beniell, el desig de no perdre la propietat plena per part dels propietaris i la por a la desposseïció de la terra per part dels emfiteutes. La guerra contra Napoleó va interrompre aquest procés i, tot i que es reprèn el 1814, no hi haurà una solució clara.

En un context institucional diferent, continuen sense resoldre's els problemes de les conflictives senyories de la Vega de Molina. Però dels tres grups socials en pugna (els senyors, els censataris i els pagesos), ja s'entreveu que aquests darrers seran els perdedors. Els primers no han pogut impedir la penetració de la propietat eclesiàstica ni la constitució de vincles,³² per mitjà dels quals es va formar el col·lectiu d'emfiteutes acomodats; però, com a compensació, van aconseguir d'assimil·lar el cens senyorial a l'emfiteutic, amb els resultats de rigor en produir-se la revolució burgesa: el comte de Montealegre, senyor de Ceutí i Albudeite, escriu el 1814: «*no siendo señor jurisdiccional, sino poseyendo el dominio directo de la huerta de estos, por lo cual percibe el terrazgo anual, según contrato expreso renovado por escritura de transacción en 1668*».³³ A més, per mitjà de compres suc-

30. AGS, Consejo Supremo de Hacienda, 1796-1814, lligall 41.

31. M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMUNIER, *El proceso de modernización de la región murciana, op. cit.*; M. T. PÉREZ PICAZO, *Oligarquías municipales y liberalismo en Murcia, 1750-1845*, «Áreas», núm. 6 (1986), ps. 51-74.

32. AHN, Consejos, lligall 24.616. Llegim a les respostes del M. de Corvera que la pobresa dels veïns de Cotillas és deguda «*a haberse enajenado las referidas tierras e introducido en ellas diferentes personas eclesiásticas, seculares y manos muertas, que hoy las poseen por compras, mandas, legados y fundaciones que no pudieron hacer los autores por no tener otro título de pertenencia que el de labrar dichas tierras por merced que les hicieron los dichos señores*».

33. AM de Mula, *Expediente de juicio por la mitad de la villa de Ceutí y la de Albudeite por el conde de Montealegre*, 69 ps. (papers del jutjat de Mula [sense classificar]).

cessives, aconsegueixen unir el domini directe i l'útil per a extensions considerables de terreny: així, el marquès de Corvera adquireix més de 300 tafulles a la seva senyoria de Cotillas durant la segona meitat del segle XVIII.³⁴

Pel que fa als segons —llevat, és clar, de les institucions eclesiàstiques—, es trobaran en les millors condicions per accedir a la propietat plena el segle XIX, tot i que les càrregues senyoriales continuïn impeding-los d'apujar les rendes pagades pels explotadors directes. D'aquí els seus esforços en pro de la reversió a la corona primer i després en pro de la identificació d'aquestes càrregues com a censos senyoriales d'origen jurisdiccional. A Cotillas, per exemple, els membres del col·lectiu que analitzem van finançar els plets de 1777, 1784-1798³⁵ i 1814.³⁶ Per contra, els pagesos ensopeguen amb grans dificultats per adquirir les seves parcel·les, gairebé sempre a causa del pesat gravamen impositat sobre aquestes. De vegades fins i tot els endarreriments en el pagament de les seves obligacions van facilitar la política de compra dels senyors.

Però el que va passar a Cotillas o a Ceutí no dona compte de l'evolució global del Regne de Múrcia, a causa del caràcter excepcional d'aquestes petites senyories en el context institucional murcià. A diferència de la veïna València,³⁷ els veritables antagonistes en la lluita per la terra al final de l'antic règim van ser l'oligarquia de propietaris, titular de grans *mayorazgos* la plataforma d'actuació dels quals eren els municipis, els intermediaris, tant els arrendataris com els emfiteutes, i els pagesos pobres, el descontentament dels quals davant la creixent proletarització que patien s'exterioritzava per mitjà del brusc increment del bandolerisme. En el decurs d'aquesta lluita sense quarter el recurs a l'emfiteusi va haver d'aparèixer més d'un cop als ulls de la pagesia com l'única alternativa possible per evitar la desposseïció: recordem les respostes de Moratalla a l'interrogatori del 1803, els acensaments massius de les senyories de Carcelén, Ontur, Montealegre, Agramón, etcètera, i el plet de Yecla, que acabem de resumir. Probablement també va influir en aquesta reivindicació la monarquia il·lustrada, amb els seus programes de repartiment de terres municipals.

Per acabar, sembla necessari fer al·lusió, encara que sigui breument, a les disposicions del 7 de gener de 1805, que van accelerar la venda de vincles laics (iniciada el 1798), autoritzant els que posseïen finques afectes a algun cànon emfiteutic que el poguessin redimir amb vals reials. S'estableix, així, la redimibilitat dels censos agraris, tot i que el problema, per a nosaltres, consisteix a saber quin tipus de contracte es redimeix. A Múrcia es van vendre béns vinculats per valor de 5.261.437 rals, un 10,46 % dels quals procedien de l'alienació de censos.³⁸ Sospito que la majoria eren consignatius, bé que és molt possible que un percentatge considerable dels que estaven carregats sobre parcel·les ubicades a l'horta de

34. AM de Mula, *Compra de tierras del marqués de Corvera, 1752-1792* (papers del jutjat de Mula).

35. AHN, Consejos, lligall 24.616.

36. AM de Mula, *Querrela de despojo del marqués de Corvera* (papers del jutjat de Mula).

37. P. RUIZ TORRES, *Los señoríos valencianos en la crisis del Antiguo Régimen: una revisión historiográfica*, «Estudis d'Història Contemporània del País Valencià», núm. 5 (1984), ps. 23-81.

38. M. T. PÉREZ PICAZO, *El mayorazgo en la historia económica de la región murciana. Expansión, crisis y abolición (s. XVII-XIX)*, treball d'investigació presentat al concurs-oposició per a la càtedra d'història econòmica de Múrcia (inèdit).

Múrcia van tenir un origen emfitèutic. La venda d'aquests darrers va ascendir a 146.582 rals.

II. EL CENS EMFITÈUTIC EN EL NOU ORDRE LIBERAL

Els censos eren part integrant de les estructures agràries del feudalisme desenvolupat, per la qual cosa constituïen teòricament un objectiu que calia abatre per la revolució burgesa: malgrat això, van aconseguir de subsistir durant el segle XIX —i fins i tot més endavant—, bé que adaptant el seu règim al nou sistema de propietat contractual.

Com hem assenyalat planes enrere, durant la centúria esmentada van coexistir a Múrcia dues menes de situacions molt diferents pel que fa a l'emfiteusi. En primer lloc, els contractes de cens originaris dels segles XVI i XVII, titularitzats per institucions reformades o suprimides (senyories, municipis, certes entitats eclesiàstiques), es converteixen en autèntiques «supervivències» i seran redimits d'una manera lenta, amb l'única excepció dels senyorials. En segon lloc, els d'origen més recent, imposats a les comarques que es van obrir a la conquesta agrícola entre el 1740 i el 1750, i titularitzats per particulars, continuaran constituint l'element distintiu de les relacions agràries en aquestes àrees, tot i que van haver de patir una modificació substancial en la seva natura. Aquests darrers són els que s'integraran realment en el nou ordre econòmic (de la mateixa manera que en altres regions els *foros* i les *rabasses*), conjuntament amb els antics censos senyorials a partició de fruits, que es van assimilar jurídicament a aquest segon tipus per sobreviure legalment.

1. *El procés de liquidació dels vells censos*

En aquest apartat hem de fer atenció a l'abolició de les senyories i a l'impacte de les mesures desamortitzadores i desvinculadores en l'aspecte que ens interessa. Atesa l'escassa precisió de les disposicions relatives a la redempció de censos, tant a la llei definitiva sobre dissolució de senyories del 1837 com a les lleis generals sobre Desamortització del 5 de gener i del 10 d'abril de 1836 i del 2 de setembre de 1841 (bé que en aquesta última ja hi apareixen algunes normes), el ritme de la seva liquidació va ser inicialment molt lent. Aquesta lentitud s'accentua després el 1845, en interrompre's pràcticament el procés desamortitzador. La llei de l'1 de maig de 1855 va agilitzar l'evolució, ja que les avantatjoses condicions de capitalització establertes (100 per 10 i 100 per 5) van estimular l'alliberament de tota mena de càrregues. Així, l'Escribania de Rentas de Múrcia registra a partir del 1856 un increment substancial del nombre d'actes, i es produeix el màxim entre aquesta data i el 1865 (250 a 350 escriptures anuals, amb una «punta» el 1861, any durant el qual se'n van redactar 390). Des del 1865 fins al 1875-1880 el ritme torna a minvar (potser perquè el tipus de capitalització s'havia fet més oneros, en passar al 100 per 3): les xifres oscil·len entre 150 i 80. A partir del 1880 aproximadament el nombre és més petit cada any, per la qual cosa podríem com-

parar el final del procés al goteig d'una aixeta el cabal de la qual es va extingint a poc a poc però sense acabar mai del tot.³⁹ Finalment, un altre aspecte que cal assenyalar és que les institucions els béns de les quals són desamortitzats presenten percentatges sensiblement diferents com a titulars de censos redimits: un 70-75 % pertany sempre a les diverses entitats eclesiàstiques; un 15-20 % als municipis, i, en un altre ordre de coses, un 5-10 % als antics *mayorazgos*.

Cal advertir que parlem de censos d'una manera global, perquè és molt difícil identificar els emfitèutics en les fonts esmentades, excepte si disposem d'informacions procedents d'èpoques anteriors. Només podem tenir una certa seguretat, en el cas de l'Església, quan es tracta de cens a partició de fruits, i, en el cas del municipi, quan trobem canons imposats sobre terres artigades tardanament el repartiment municipal de les quals ens consta. Per exemple, al secl del Campo de Cartagena hi havia diverses institucions eclesiàstiques de Múrcia que posseïen superfícies força importants donades a cens: els trinitaris, 500 ha a San Javier, per les quals els censataris pagaven 1/6 de la collita de cereals i 2 rals i mig per tafulla a les «plantacions». També l'institut de segon ensenyament detenia 623 ha, donades pel cardenal Belluga, en les quals es contribuïa amb el vuitè dels fruits. Les primeres van ser desamortitzades en 1842, i els compradors es van associar per redimir el censos, la capitalització conjunta dels quals es va estimar en 98.000 rals, que van ser pagats en la major part amb vals reials,⁴⁰ cosa que també va passar el 1861 amb els béns de l'Institut.⁴¹

D'aquesta manera, com ha escrit Clavero,⁴² l'estat, esdevingut censalista, sembla concebre a la seva pràctica legal quotidiana tot censatari com a propietari de la terra en potència. Tanmateix, des del 1836 es va intentar de limitar les conseqüències d'aquesta interpretació; amb tot, hi va haver força pagesos de Múrcia que van accedir a la propietat plena d'antics béns de mans mortes dels quals ja posseïen el domini útil. Entre moltíssims exemples, podem esmentar el dels emfiteutes establerts a les terres de les Pías Fundacions (horta i camp de la capital), que el 13 de novembre de 1860 van sollicitar de redimir els seus censos per aconseguir el domini directe, la qual petició els va ser concedida capitalitzant les pensions al tipus del 8 %.⁴³ Però aquesta filosofia no es va pas aplicar als censos agraris els titulars dels quals eren amos particulars: senyors, *mayorazgos* o censualistes de l'altiplà. En tots aquests casos l'emfiteusi va ser declarada irredimible, tant per les successives disposicions legals de tipus general (des de la Constitució del 1837 fins al codi civil del 1889) com per la jurisprudència creada amb les sentències dels tribunals sobre els nombrosos plets d'aquest període. Les unes i les altres es basaran en la consideració dels censos com a contractes agraris lliures, per la qual cosa la seva redimibilitat suposava un atemptat als «sacrosants» drets de la propietat privada, de la qual era beneficiari el titular del domini directe.

Pel que fa a Múrcia, coneixem força aplicacions concretes d'aquesta filosofia diferencial. Per exemple, a l'horta de la capital hi havia nombrosos censos emfitèutics que gravaven terres, cases i solars titularitzats per *mayorazgos*, algun senyor

39. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1855-1900) (vegeu la nota 3).

40. AHPM, escrivà Antonio Navarro (1842), lligall 4.762.

41. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1861), lligall 10.035.

42. B. CLAVERO, *El código y el fuero*, op. cit., ps. 108 i ss.

43. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1860), p. 10.034.

solariego (el comte de Montealegre) i dos de jurisdiccional (els marquesos de Beniel i d'Espinardo). Però mentre que els que pagaven pensions al capítol, als diversos convents femenins o al monestir de San Jerónimo de La Ñora van ser redimits en bones condicions, els dels laics es van continuar pagant durant tot el segle XIX, lluïme i fadiga inclosos. Així, els veïns d'Espinardo i una part dels de Churra i Monteagudo es van haver de resignar a continuar contribuint al marquès d'Espinardo; els de La Ñora i La Raya (només cases i solars), al comte de Montealegre; els d'Alquerías (també només els edificis urbans), al vescomte de Huertas; una part dels d'El Palmar, al baró d'Albalat; els de Javalí Viejo, als Fontes, hereus del *mayorazgo* dels marquès d'El Campillo; els de Nonduermas, al comte de Campo-Hermoso; etc. En ple camp de Cartagena, els habitants de la caseria de Roda pagaven cens, lluïme i fadiga per les seves cases al comte del Valle de San Juan, els avantpassats del qual (els Roda-González de Avellaneda) havien fundat el lloc, però no l'havien convertit mai en senyoria.

Aquest fenomen encara es fa més perceptible si observem el divers procediment que va seguir l'estat liberal amb les senyories eclesiàstiques i les laiques: així, en els casos paral·lels de Lorquí (senyoria d'Ordenes) i de Cotillas (pertanyent, com sabem, al marquès de Corvera). Encara abans de tenir lloc la desamortització, el governador civil (o sots-delegat de foment) de Múrcia el 1834, Musso Valiente, havia donat suport als pagesos del primer en el plet que s'havia suscitat amb l'administrador de la comanadoria a causa del monopoli del forn.⁴⁴ El 1856, immediatament després dels decrets desamortitzadors, es va produir un acord per redimir els antics censos senyoriaus, equiparats ara a emfitèutics i capitalitzant-se a un tant fix per unitat de superfície el quart i el sisè de fruits que pagaven els pagesos. Les millors qualitats del regadiu es van estipular a 10 rals per tafulla, i les més dolentes a 5, mentre que al secà oscil·laven entre 1 i 4 per faneca. Les actes de redempció comencen a aparèixer el 1860, i el primer any són alliberades 283 tafulles i 230 faneques, per les quals es van pagar 20.458 rals. No cal dir que entre els primers demandants hi ha antics titulars de vincles, com el marquès de La Corona, o compradors de béns desamortitzats, com Sebastià Servet, comerciant establert a la capital i, per tant, representant de l'antic collectiu de censataris acomodats.⁴⁵ Fins al 1864 tots els censos havien estat redimits (en 5 anys, doncs, es van alliberar les 1.700 tafulles que ocupava l'horta), tot i que de vegades els pagesos van haver de recórrer a préstecs hipotecaris, facilitats pel comerciant esmentat.⁴⁶

Al contrari, a Cotillas, on l'origen de la detracció era el mateix que a Lorquí —censos senyoriaus a partició de fruits particularment elevats perquè eren pobles de moriscos— l'evolució és completament diferent. Per començar, els plets entre l'antic senyor i els veïns es reprenen i es perllonguen durant el segle XIX: 1837,⁴⁷ 1845⁴⁸ i 1868-1874,⁴⁹ en totes aquestes tres dates els segons perden els plets. Els termes de la confrontació eren els habituals en aquesta mena de conflictes: els veïns sol·licitaven, purament i simplement, la fi del pagament de les obligacions que pe-

44. Arxiu privat Maurandí (CAAM de Mula, caixa 33).

45. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1860-1864), lligalls 10.034-10.38.

46. AHPM, escrivà Deogracias Serrano de la Parra (1860-1864), lligalls 10.266-10.270.

47. AHN, Consejos, lligall 24.616.

48. AHN, *ibid.*

49. AM de Mula, papers del jutjat (sense classificar).

saven sobre ells (1/7 i 1/10 de fruits; lluïsmes i fadigues; dret a herbes), allegant que es tractava d'una càrrega d'origen jurisdiccional. El marquès de Corvera contesta que «sus derechos provienen de un contrato libre entre colonos y propietarios, anterior al establecimiento del señorío jurisdiccional, por lo que no cabe sospecha de usurpación».⁵⁰ El 1845 s'arriba a la fórmula següent: el marquès posseeix *el domini directe i coparticip de l'útil*. Cal adonar-se de l'habilitat de la definició, que li permet de continuar cobrant una renda ben grossa, l'import de la qual pujava a 8.725 pessetes segons *l'amillarament* de Cotillas del 1879.⁵¹

El darrer plet resulta molt exemplar per al tema que estudiem, per la qual cosa val la pena d'aturar-s'hi. Sobretot perquè el marquès topa amb uns contrincants de talla, els germans Antonio i Manuel Estor, grans comerciants de Múrcia, que havien comprat tots els béns de mans mortes del terme així com una part dels desvinculats, i havien aplegat 1.100 tafalles (¼ de l'horta de Cotillas) segons *l'amillarament* esmentat. Això els permet de pagar els serveis d'un bon advocat de Madrid. L'allegat d'aquest darrer el 1870⁵² resumeix tota l'ambigüitat de l'actitud liberal sobre el tema del cens emfitèutic. Així, malgrat l'habilitat amb què intenta aplicar en defensa dels seus clients les doctrines que estaven en vigor, acaba incorrent en contradiccions que li faran perdre el plet. En especial val la pena de destacar tres punts:

- les referències contínues al dret romà quan es parla de l'emfiteusi, un historicisme gens innocent, perquè deixa a l'ombra el passat «feudal» del contracte en qüestió. D'aquesta manera es perd l'oportunitat de considerar jurisdccionals la sèrie de càrregues enumerades. De fet, l'advocat insisteix en el fet que els Estor «*cumplen todas sus obligaciones de dueño útil*»;
- la consideració del dret a les herbes com una «servitud» i, per tant, un «vestigi feudal» que cal suprimir. A més, segons el dret romà, la imposició de servitud corresponia a l'emfiteuta, no pas al senyor directe;
- La defensa a ultrança de la propietat privada, amenaçada per les pretensions del marquès i que impliquen la derrota de messes, «*contraria al fomento de la riqueza rústica, al esmerado cultivo y a la vigorosa y enérgica acción del propietario, así como también embarazosas para el comercio interior de frutos...*»⁵³. Aquestes consideracions no podien estar més en consonància amb l'esperit i la lletra del codi civil del 1889, però beneficiaven el marquès més que no pas els Estor, atesa la seva qualitat d'*amo directe i coparticip de l'útil*.

Resumint, per al pensament liberal l'origen del cens emfitèutic és anterior al complex feudal, per la qual cosa es pot integrar en el nou sistema sempre que no perjudiqui la propietat privada plena. Però per això cal alliberar-lo de certs «vestigis feudals», com el caire vitalici, el pagament de lluïsmes i fadigues, etc. Així doncs, bé que el pagès censatari es trobi en una situació menys supeditada —però també

50. AM de Mula, *Interdicto de recobrar el Seteno por parte del marqués de Corvera* (26 de setembre de 1868), p. 20 (papers del jutjat de Mula [sense classificar]).

51. AM de Mula, *Amillarament de Cotillas del 1879*.

52. AM de Mula, *Alegato de Manuel Marín, abogado*, 40 ps. manuscrites (7 d'octubre de 1870) (papers de jutjat de Mula).

53. AM de Mula (*ibid.*), p. 265.

menys segura—, no per això el censalista deixa de cobrar una renda ben sanejada: ja ho hem vist en el cas del marquès de Corvera i ho tornarem a veure en el dels grans propietaris de Yecla-Jumella, que aconsegueixen de desposseir dels seus drets els descendents d'aquells pagesos que havien invertit els estalvis i el treball en els artigatges de l'altiplà i en la introducció de la vinya.

Finalment, passant als censos emfitèutics el domini directe dels quals pertanyia als diversos municipis, es caracteritzen essencialment pel fet de posseir una base imposable força diversificada: immobles urbans, diversos tipus d'establiments industrials (molins, forns, banys públics) i, per descomptat, terres i aigües. La redempció dels primers només assoleix una certa entitat a les aglomeracions urbanes importants: Cartagena, Múrcia, Lorca, per aquest ordre. La dels segons depèn de l'estructura dels propis de cada municipi: així, a Abanilla i Fortuna es redimeix el cànon que pesava sobre els molins, forns i tafones municipals;⁵⁴ així mateix passa a Mula amb Los Baños. Pel que fa a la terra, el nombre d'actes s'incrementa per a aquells municipis que havien fet repartiments municipals a la segona meitat del segle XVIII, com Mula,⁵⁵ Lorca⁵⁶ o Cartagena, on s'alliberen alhora els gravàmens que pesaven sobre les parcelles repartides a El Rincón de San Ginés i al cap de Palos.⁵⁷

2. *La integració en el sistema dels «censos del vi»*

La utilització de l'emfiteusí per part de l'oligarquia de propietaris de l'altiplà havia permès, a la segona meitat del segle XVIII, l'avenç ràpid del front d'artigatges en aquesta comarca i el naixement d'un nou vinyar. El procés d'expansió d'aquest darrer va continuar durant el segle XIX gràcies a un estímul doble: la puja de preus del vi des de 1849-1850 i la disponibilitat de les terres.

Pel que fa a les terres, no es tracta pas només de finques privades o explotades fins aleshores d'una manera extensiva, sinó també dels extensos terrenys inculcades integrats en els béns de propis i desamortitzats el 1856. La venda d'aquests va permetre de posar en conreu els *pedemontes*, molt extensos a l'altiplà, que van ser adquirits en la seva majoria, segons A. Morales Gil,⁵⁸ pels terratinents de Yecla i Jumella i van donar lloc a una nova generació de grans propietaris. Aquests terrenys pedregosos, dedicats abans a pastures, seran lloc d'elecció per a les plantacions vitícoles. Però per arribar-hi calia, un cop més, dur a terme una feina molt pesada consistent a arrancar la vegetació salvatge, despedregant i obrint sots per ficar-hi els cep: el contracte emfitèutic continuava sent el més indicat.

D'aquesta manera, el front d'artigatges continua obert als municipis esmentats durant el segle XIX i fins i tot el XX, la qual cosa els confereix una especificitat en el conjunt regional. Al començament de la darrera centúria hi havia encara a Yecla

54. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1861), lligalls 10.035.

55. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1860-1865), lligalls 10.034-10.040.

56. AHM de Lorca, lligall 263, sala 2a. Segons que ens diuen els comptes de propis encara al començament del segle XIX el pagament de cànon emfitèutic suposava l'1 % del pressupost municipal.

57. AHPM, escrivà Juan de la Cierva y Soto (1860-1870), lligalls 10.034-10.044.

58. A MORALES GIL, *La vid y el vino en la zona de Jumilla* (Múrcia, 1976).

un sector peculiar de pagesos, anomenats «rotureros» en el llenguatge local, que artigaven i plantaven pel seu compte les terres incultes. Els propietaris —tant si ho eren realment com si ho presumien per raons de veïnatge— feien la vista grossa fins que la finca estava en plena producció; però, quan arribava aquest moment, denunciaven l'explotador davant l'Ajuntament per «ocupació indeguda», i el deixaven escollir entre el desnonament o l'acceptació d'un contracte a cens les condicions del qual fossin avantatjoses per al denunciant.⁵⁹

Aquest episodi torna a posar sobre la taula la qüestió essencial que ens ocupa: els mecanismes de què disposaven els propietaris en el context jusliberal per explotar la força de treball pagesa i atreure els seus estalvis sense comprometre per això la propietat plena. Per fer-ho més gros, l'augment de població que va experimentar aquesta zona durant els segles XVIII i XIX actuava en el mateix sentit, en incrementar l'oferta de treball i fer-la, per això, menys exigent.

Per tot això, el contenciós que es va obrir el 1780-1790 entre censataris i censualistes no es tanca durant el vuit-cents. Tenim notícies directes sobre l'existència de plets més o menys prolongats⁶⁰ i d'altres d'indirectes, com l'agudització de les tensions de classe en el camp de Yecla, fruit de les quals va ser l'aparició precoç d'una agrupació socialista entre els treballadors del camp.

Les demandes dels pagesos censataris eren molt simples i es poden resumir en la reivindicació del caire vitalici dels contractes o, en darrer terme, de l'aplicació d'un termini de 50 anys com a mínim. Com a argument addueixen la necessitat de gaudir de l'explotació un període de temps prou llarg per a rescabalar-se de la inversió que hi havien fet, tant en treball com en diners.

Pel que fa als propietaris, van desplegar successivament dues línies d'atac. Durant la fase inicial de la revolució burgesa insisteixen especialment en la idea de divisió de domini: sembla clar que el que els preocupava, en un període d'evolució ràpida i de canvis constitucionals, és que es fes recaure la propietat en els censataris. Entre altres plets, ens pot servir d'exemple el que van sostenir a Jumella el baró d'El Solar de Espinosa contra els seus emfiteutes de La Fuente del Pino el 1836:⁶¹ es tractava d'uns contractes establerts el 1750 pels «segons avis» d'aquells. El conflicte comença a causa de les pretensions del baró, que vol incrementar la seva part de fruits, canviant la proporció de 6/1 per la de 4/1. Els pagesos s'hi neguen i inicien el plet, al·legant «*quieta y pacífica posesión*» i presentant-se com a veritables propietaris, a la qual cosa el baró d'Espinosa oposa que el cens no és sinó un contracte temporal, l'originalitat del qual està en el fet que l'explotador duu a terme la posada en conreu o millora de les terres, i rep en contraprestació el dret a compartir el domini. Un cop aconseguit el reconeixement d'aquest fet, el baró retira la seva demanda i es conforma amb el repartiment que regia inicialment.

59. Aquesta informació la dec a A. Martínez Soto i figura a la seva tesi de llicenciatura, inèdita, *Jornaleros de Yecla. Los orígenes de una militancia socialista (Libros de Actas de la Agrupación Socialista, 19-XII-1920)*.

60. AHM de Yecla. He trobat la major part de la documentació relativa a aquests plets en els protocols notariais de Sebastián Martínez Guardiola (llogalls 369 i 370) per a Jumella i F. Bautista Toda per a Yecla (llogalls 195, 196, 197 i 198).

61. AHM de Yecla, escrivà S. Martínez Guardiola (1836), llogall 369.

Però aquesta mena de problemes, que afecten sobretot els censos originaris del segle XVIII, van ser substituïts per uns altres de ben diferents a partir del 1856. La posada en conreu de les terres de propis va donar lloc a una «nova onada» de contractes emfitèutics, la redacció dels quals és ben diferent de la dels anteriors. En particular els propietaris adrecen els esforços a aconseguir l'escurçament dels terminis, la fixació dels quals s'independitza de la vida de l'emfiteuta i es vincula a la del cep, i des del final del segle ni tan sols a aquest, i es generalitzen els períodes de 10 a 20 anys. Els arguments que es fan servir per defensar aquesta línia d'actuació els hem vistos a l'apartat anterior. Així, D. Pascual de Mergelina, hisendat de Yecla, disputa el 1860 amb els seus censataris establerts de poc a La Labor del Cerro⁶² sobre les clàusules dels contractes que cal estipular. A les demandes d'aquells en pro de les condicions que regien a la comarca «des de temps immemorial», Mergelina torna a adduir els arguments sobre l'originalitat del cens, tot i que no insisteix en la divisió del domini, atès que aquest problema ja està superat. Per contra, sí que ho fa en la idea que un contracte, sigui quin vulgui, no pot menyscabar el caire absolut de la propietat privada: l'amo directe, que és el propietari legal, no ha de perdre el «domini del seu bé». La disputa continua de manera intermitent, i el 1871, per primer cop en la història de les relacions agràries de l'altiplà, els emfiteutes són foragitats de les seves terres.

A poc a poc, doncs, els pagesos d'aquesta comarca, que havien introduït i estès la vinya amb el seu esforç i els seus estalvis, formant a vegades «societats» entre uns quants o demanant préstecs, són reduïts en la pràctica a un contracte precari, del qual només els separa la major durada dels terminis. Segons la meua opinió, l'aguda conflictivitat d'aquesta zona, que constitueix un punt «calent» a la regió murciana durant tot el període contemporani, no té cap més origen que aquesta tardana desposseïció de la seva pagesia.

Conclusió

Genèricament parlant, la idea més important que cal destacar és que el cens emfitèutic constitueix, en realitat, una figura jurídica exterior al feudalisme: procedeix de l'antiguitat i va sobreviure durant una gran part del període contemporani. Això mateix passa amb altres institucions com l'Església, el municipi i els fideïcomisos, bé que no amb la senyoria, que és consubstancial al complex feudal. Però, malgrat això, l'emfiteusi es va integrar perfectament en aquest darrer i va contribuir a estructurar-lo.

Davant una figura d'aquestes característiques, l'objectiu de les nostres dues comunicacions ha estat doble: mostrar les relacions que hi ha entre els cens emfitèutic i els altres elements del sistema i analitzar-ne el paper en l'avanç de la conquesta agrícola, tot dins d'un quadre regional concret i d'una perspectiva de llarga durada. El desenvolupament del tema s'ha fet seguint les grans etapes de la història agrària regional: d'aquí que el punt de partida hagi estat la baixa edat mitjana.

62. AHM de Yecla, escrivà F. Bautista Toda (1871), lligall 198.

Durant aquest període l'emfiteusi va ser d'ús freqüent en el regne de Múrcia, a causa del fet que assegurava una renda fixa a la classe feudal (però no solament a aquesta), oferia la quasi-propietat al titular del domini útil i constituïa un element estabilitzador en la conjuntura difícil. I no cal pas dir que la seva pràctica està carregada d'un fort component feudal, malgrat la qual cosa l'estoc de censos heretat dels segles XIV i XV es va erosionar a poc a poc.

La fase següent es caracteritza pel relleu del cens emfiteutic, a causa del moviment de colonització agrícola. Els amos del sòl el faran servir sempre que no vulguin o no puguin invertir i desistgin, alhora, conservar el control del sòl i participar en els beneficis del creixement. És el cas dels comanadors (Moratalla, Alledo), els municipis (Múrcia, Lorca) i algun oligarca com el marquès de Beniel. D'aquesta manera, el contracte que estudiem va fer un paper central en el reforçament mutu del creixement regional i del feudalisme. D'una banda, constitueix la base de la nova onada de senyories que es van establir els segles XVI i XVII, alhora que té lloc la progressiva assimilació dels tributs senyorials als censos emfiteutics, i, de l'altra, els *mayorazgos* i les institucions eclesiàstiques van obtenir fàcilment llicència reial per acensar els seus patrimonis (per exemple, el terç oriental de l'horta de Múrcia).

Durant el segle XVIII, en plena fase de creixement, l'emfiteusi va polaritzar les tensions agràries. La qüestió revesteix aspectes diferents segons el grau de maduresa de les relacions de producció:

- al sud de la regió les noves terres són en plena producció. Censualistes o censataris, els oligarques miren de desfer-se de la càrrega. Per accedir a la propietat plena trauran els seus arguments de l'arsenal jurídic feudal, tant pel que fa a la senyoria com al *mayorazgo*;
- al nord, la posada en valor agrícola només estava començada. En un medi econòmic i social semblant al de la zona meridional a l'època anterior, l'emfiteusi torna a ser utilitzada, però ara com a reivindicació de la pagesia acomodada, que s'estén com una taca d'oli. D'aquesta manera, tant les petites senyories d'Albacete (Ontur, Albotana, Carcelén, Montealegre, etc.), com l'altiplà de Yecla-Jumella fan progressar els seus artífexes i organitzen les seves estructures agràries sobre la base de la vella figura jurídica entre el 1740 i el 1760. Cal dir, a més, que un dels factors que van propiciar la difusió va ser l'auge dels conreus arbustius.

Aquest desenvolupament de l'emfiteusi en funció del creixement agrícola regional contrasta amb el caire artificial de l'intent protagonitzat per la monarquia il·lustrada per mitjà dels repartiments municipals. Els més importants, com sabem, es van dur a terme a les comarques meridionals (Lorca i Cartagena), les economies de les quals es trobaven en una fase avançada d'evolució cap a les relacions agràries de tipus capitalista, per la qual cosa no constituïen el lloc adequat per a aquesta mena d'experiències. D'aquí el fracàs rodó de totes, excepte en el cas de les noves terres de regadiu d'Albacete, vinculades a les obres del *Caz* o futur canal de Maria Cristina.

Al final del segle XVIII, durant la crisi de l'antic règim, la lluita per la terra presenta també dues versions regionals diferents, diferenciades en gran part per

la presència o l'absència de l'emfiteusi. A les àrees més evolucionades del sud aquella ja ha desaparegut i només sobreviu als petits enclavaments senyorials on els censataris lluiten per alliberar-se dels gravàmens per mitjà de plets de reversió a la corona. Al contrari, a les àrees septentrionals és en ple auge, tot i que ja s'observa que els pagesos emfiteutes comencen a lluitar per mantenir intacta la forma tradicional dels contractes, que els oligarques intenten modificar, cosa que pre-ludia els conflictes posteriors de la revolució burgesa.

Finalment, l'adveniment del nou ordre liberal generarà, per un costat, l'extinció lenta dels censos més antics, titularitzats per l'Església i els municipis. Però, de l'altre, subsisteixen dos àmbits on l'emfiteusi subsistirà durant la major part del període contemporani: els pobles de senyoria i les comarques on havia començat a utilitzar-se tardanament, en relació amb l'expansió de la vinya, de manera semblant a Catalunya. Precisament, l'evolució que va tenir la fórmula en aquesta àrea permet d'apreciar tota l'ambigüitat de la ideologia liberal respecte al cens emfitèutic. A poc a poc es va convertint en un contracte agrari com qualsevol altre, bé que amb certes peculiaritats (artigatge, millora de terres, etc.), cosa que no implica el seu caràcter vitalici i ni tan sols un termini massa llarg. Els nous censataris, menys subjectes socialment en teoria, ho estan més econòmicament a la pràctica.

Per acabar, podem resumir el procés analitzat des de la baixa edat mitjana fins al començament del segle xx dient que en un context caracteritzat per l'avenc de la colonització agrícola (alhora progressiu i discontinu) cada fase d'expansió i cada nova obertura d'un front capdavanter han anat acompanyades d'una revitalització del cens emfitèutic. Aquest ha tingut en tots els casos el seu paper originari de relació agrària per al desenvolupament de l'artigatge i la plantació.

traducció de Josep Ortiz